

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський) рівень вищої освіти
Рівень вищої освіти

«Психологічні особливості
реалізації виховної функції прийомною сім'єю»
назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 241097
номер ІНП

Виконала: здобувачка ІІ курсу, групи ППМЗ-24-1

Задерей
Підпис

Задерей Н.М.
Ініціали, прізвище

Керівник: Доктор психологічних наук,
професор кафедри психології та педагогіки

Потапчук
Підпис

Потапчук Є.М.
Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор

Тарасюк
Підпис

Тарасюк КОМАР
Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

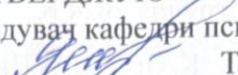
10 12 2025 р.

Хмельницький, 2025

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень другий (магістерський)
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології та педагогіки

Таїсія КОМАР

протокол № 5 від 12 грудня 2024 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
Наталії ЗАДЕРЕЙ

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Психологічні особливості реалізації виховної функції прийомною сім'єю»
Керівник кваліфікаційної роботи: Євен ПОТАПЧУК, Доктор психологічних наук, професор кафедри психології та педагогіки
Ім'я, ПРІЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання
Затверджено наказом ректора університету від 25 серпня 2025 р. № 65
2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 01 грудня 2025 р.
3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: анкетування на тему: «Реалізація виховної функції прийомної сім'ї»; методика діагностики батьківського ставлення до дитини (А. Варга, В. Столін); методика «Емоційна взаємодія батьків і дитини» (адаптація Є. Потапчука); методика «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс); проективна методика «Дім–Дерево–Людина»; методика «Сімейна соціограма».
4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ; розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження реалізації виховної функції прийомної сім'ї: виховна функція сім'ї у працях вітчизняних і зарубіжних науковців; прийомна сім'я як форма заміщувального батьківства; психологічні особливості розвитку та адаптації дітей у прийомній сім'ї; висновки до розділу. Розділ 2. Емпіричне дослідження реалізації виховної функції у прийомних сім'ях: організація та інструментарій дослідження; аналіз виховних стратегій, емоційного клімату й психоемоційного стану дітей; психологічні рекомендації щодо оптимізації виховної взаємодії; висновки до розділу; висновки; перелік джерел посилання.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень) у кваліфікаційній роботі використано 14 рисунків та 5 таблиць.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 12 грудня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 01 січня 2025 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 03 березня 2025 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До 01 вересня 2025 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До 10 вересня 2025 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До 01 жовтня 2025 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 03 листопада 2025 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи.	До 01 грудня 2025 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	<u>17</u> жовтня 2025 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	<u>20</u> грудня 2025 р.	виконано

Здобувач Задерей Наталія ЗАДЕРЕЙ

Керівник роботи Потапчук ім'я, ПРІЗВИЩЕ
Євген ПОТАПЧУК
ім'я, ПРІЗВИЩЕ

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Психологічні особливості реалізації виховної функції прийомною сім'єю»

Здобувач Задерей Н.М.

Керівник: Потапчук С.М.

Кваліфікаційна робота включає 121 сторінку, 5 таблиць, 14 рисунків, перелік джерел посилання складає 81 найменування, 6 додатків.

Ключові слова: прийомна сім'я, виховна функція, усвідомлене батьківство, емоційна підтримка, прив'язаність, соціалізація, психологічний супровід..

Об'єктом дослідження є реалізація прийомною сім'єю виховної функції.

Предметом дослідження є психологічні особливості реалізації виховної функції у прийомних сім'ях.

За результатами дослідження розроблено систему психологічної підтримки прийомних батьків, спрямовану на підвищення ефективності реалізації виховної функції, яка структурується на когнітивний, емоційний та поведінковий блоки.

Одержані результати можуть бути використані в процесі підготовки прийомних батьків, організації їх психологічного супроводу та удосконалення програм підтримки заміщувальних сімей.

Дипломник Задерей Наталія ЗАДЕРЕЙ
Підпис Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 1 грудня 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї	12
1.1. Сутність і структура виховної функції сім'ї в психології.....	12
1.2. Прийомна сім'я як соціально-психологічний феномен.....	20
1.3. Особливості емоційного і особистісного розвитку дітей у прийомній сім'ї.....	31
Висновки до розділу	45
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРИЙОМНОЮ СІМ'ЄЮ	45
2.1. Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження...	45
2.2. Аналіз особливостей батьківського ставлення та стилів виховання у прийомних сім'ях.....	54
2.3. Напрями психологічної підтримки прийомних батьків.....	80
Висновки до розділу	83
ВИСНОВКИ	86
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ	95
ДОДАТОК А. Анкета для прийомних батьків «Реалізація виховної функції прийомної сім'ї»	96
ДОДАТОК Б. Методика діагностики батьківського ставлення до дитини (автори А. Варга, В. Столін).....	99
ДОДАТОК В. Методика «Емоційна взаємодія батька/матері з дитиною» (адаптація методики «Емоційна взаємодія подружжя» Потапчука Є. М.)...	103
ДОДАТОК Г. «Аналіз сімейних взаємин» (адаптація методики Е. Ейдеміллера, В. Юстицькіса).....	107
ДОДАТОК Д. Проективна методика «Дім–Дерево–Людина» (ДДЛ).....	119
ДОДАТОК Е. Методика «Сімейна соціограма»	121

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика усвідомленого та відповідального батьківства набуває особливої актуальності в умовах сучасних соціальних трансформацій, що вимагають від дорослих більш високого рівня готовності до виконання виховних функцій. Дослідники наголошують, що становлення батьківської компетентності потребує цілеспрямованої підготовки та розвитку здатності до емоційної чутливості, стабільності та прийняття дитини в її індивідуальності [13]. У свою чергу, формування відповідальної моделі батьківства пов'язане з опануванням практичних навичок взаємодії, розумінням вікових потреб дитини та засвоєнням принципів психологічної підтримки, що підкреслюється у працях сучасних українських педагогів і психологів [26]. Прийомна сім'я як соціальний інститут відіграє важливу роль у забезпеченні повноцінного виховання дітей, які з різних причин втратили батьківське піклування. У таких умовах на передній план виходить виховна функція прийомної родини, яка має не лише задовольняти базові потреби дитини, а й сприяти її психологічному відновленню, формуванню цінностей, емоційній стабільності та соціалізації.

Водночас прийомні батьки стикаються з низкою викликів: потребою у психологічній готовності до роботи з травмованими дітьми, побудовою довірливих стосунків, подоланням наслідків попереднього досвіду дитини. Часто вони потребують кваліфікованої підтримки, порад і науково обґрунтованих моделей виховання.

Попри актуальність проблематики, в українському науково-практичному полі питання психологічних особливостей реалізації виховної функції в умовах прийомної сім'ї вивчене недостатньо. Особливо актуальним є аналіз цих процесів у контексті воєнного часу, змін у системі опіки та підвищеної вразливості дітей.

Отже, дослідження цієї теми є не лише теоретично значущим, а й має високу практичну цінність, оскільки результати можуть бути використані психологами, соціальними працівниками, педагогами та прийомними

батьками для побудови ефективної виховної системи в умовах сімейного середовища, що базується на любові, довірі та безпеці.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних аспектів реалізації виховної функції прийомною сім'єю, з метою виявлення чинників, що впливають на ефективність виховного процесу та психоемоційний розвиток дітей у таких умовах.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні його **завдання**:

1. Проаналізувати психологічну сутність та зміст виховної функції сім'ї, з акцентом на її реалізацію в умовах прийомного батьківства.
2. Охарактеризувати прийомну сім'ю як соціально-психологічний феномен, з урахуванням змін, що відбуваються внаслідок реформи деінституалізації.
3. Визначити особливості психоемоційного розвитку дітей у прийомних сім'ях та чинники, що впливають на якість виховної взаємодії.
4. Провести емпіричне дослідження рівнів реалізації виховної функції в прийомних сім'ях та виявити типові труднощі й потреби прийомних батьків.
5. Оцінити соціально-психологічний клімат у прийомних родинах та стилі виховання, що домінують у них.
6. Розробити психологічні рекомендації та напрями підтримки прийомних батьків з метою оптимізації реалізації виховної функції.

Об'єкт дослідження: виховна функція сім'ї як складне соціально-психологічне явище, що забезпечує формування особистості дитини в умовах сімейного виховання, зокрема у прийомних сім'ях.

Предметом дослідження є психологічні особливості реалізації виховної функції в умовах прийомної сім'ї, зокрема емоційні, комунікативні та поведінкові аспекти взаємодії між прийомними батьками та дітьми.

Гіпотеза дослідження: Застосування комплексної психологічної діагностики у роботі з прийомними сім'ями – зокрема оцінки стилю

батьківського виховання, аналізу емоційного клімату, рівня сформованості емоційної прив'язаності та показників адаптації дитини – сприяє підвищенню ефективності реалізації виховної функції. Це забезпечується тим, що прийомні батьки отримують можливість усвідомити власні виховні стратегії, виявити чинники, які перешкоджають встановленню стабільних взаємин, та своєчасно коригувати поведінкові й емоційні реакції у взаємодії з прийомною дитиною.

Для реалізації поставлених завдань нами було використано комплекс методів, які охоплюють теоретичний, емпіричний та математичний рівні аналізу:

Теоретичні методи:

- аналіз, синтез та порівняння наукової літератури з психології сім'ї, виховання, особливостей розвитку дітей у прийомних родинах;
- узагальнення підходів до реалізації виховної функції в різних типах сімей.

Емпіричні методи:

- анкетування прийомних батьків за авторською анкетною «Реалізація виховної функції прийомної сім'ї» (**Додаток А**);
- діагностика батьківських установок за «Методикою діагностики батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін) (**Додаток Б**);
- оцінка особливостей емоційного контакту за опитувальником «Емоційна взаємодія батьків і дитини» (адаптація Є. Потапчука) (**Додаток В**);
- визначення стилю сімейного виховання та причин його порушень за методикою «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдеміллера та В. Юстицькіса (**Додаток Г**);
- дослідження психоемоційного стану дітей за допомогою проективної методики «Дім-Дерево-Людина» (Дж. Бак) (**Додаток Д**);
- вивчення структурно-рольової організації сім'ї очима дитини за методикою «Сімейна соціограма» (**Додаток Е**).
- бесіди з батьками та дітьми для поглиблення розуміння емоційного клімату в родині;

- спостереження за сімейною взаємодією в реальному середовищі.

Математичні методи:

- кількісний аналіз результатів дослідження з використанням статистичної обробки даних (обчислення середніх показників, частот, процентних співвідношень);
- побудова таблиць, графіків, діаграм для візуалізації отриманих результатів та подальшої їх інтерпретації.

Застосування зазначених методів дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення психологічних особливостей реалізації виховної функції в прийомних сім'ях.

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні психологічного змісту виховної функції прийомної сім'ї, виявленні взаємозв'язку між стилем батьківського виховання, емоційним кліматом родини та ефективністю виховання дітей, а також у визначенні напрямів психологічної підтримки прийомних батьків на основі емпіричного аналізу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані практичним психологом у процесі консультування та супроводу прийомних сімей: для допомоги батькам у виборі ефективного стилю виховання, формуванні позитивного емоційного клімату в родині, зниженні батьківського стресу та покращенні взаємин з дитиною.

Запропоновані психодіагностичні методики та рекомендації можуть слугувати основою для індивідуальної та групової роботи з прийомними батьками.

Експериментальна база дослідження Експериментальне дослідження проводилось на базі прийомних сімей, які є учасниками всеукраїнської Viber-групи підтримки для прийомних батьків.

У дослідженні взяли участь 42 прийомних батьків (16 чоловіків та 26 жінок) та 40 дітей віком від 7 до 12 років (з яких 14 – вихованці прийомних сімей, 26 – діти з біологічних родин) із різних регіонів України.

Учасниками дослідження стали прийомні батьки, які виявили бажання взяти участь у дослідженні, надали згоду на обробку інформації та заповнили відповідні психодіагностичні методики.

Основними критеріями відбору стали:

- наявність офіційного статусу прийомної сім'ї;
- наявність дітей шкільного віку;
- згода батьків на участь у дослідженні;
- активна участь у спільноті та готовність до взаємодії.

Комунікація з учасниками здійснювалася дистанційно за допомогою електронних анкет, особистих повідомлень та онлайн-консультацій. Це дозволило забезпечити охоплення різних регіонів України та зібрати дані в умовах географічної роз'єднаності учасників.

Апробація результатів дослідження - відбувалась шляхом публікації статті на тему: «Психологічні особливості реалізації виховної функції прийомною сім'єю» у науковому журналі «Psychology Travelogs», 2025. Результати дослідження обговорювалися на XII-ій Всеукраїнській науково-практичній конференції на тему: «Феномен готовності до професійного вибору як психологічна проблема»

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, що містять шість підрозділів, висновків, переліку використаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і гіпотезу дослідження, а також методи дослідження та його теоретичну й практичну значущість.

У першому розділі висвітлено теоретичні засади реалізації виховної функції у прийомній сім'ї, проаналізовано поняття та структуру виховної функції сім'ї, охарактеризовано прийомну сім'ю як соціально-психологічне явище та окреслено особливості емоційного й особистісного розвитку дітей у таких сім'ях.

Другий розділ присвячено емпіричному дослідженню: представлено аналіз рівнів реалізації виховної функції в умовах прийомної сім'ї, проведено психологічну діагностику емоційного клімату й виховних стратегій, а також окреслено напрями психологічної підтримки прийомних батьків.

У висновках подано узагальнення результатів дослідження, сформульовано основні положення, що підтверджують або спростовують гіпотезу.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

1.1 Сутність і структура виховної функції сім'ї в психології

Сім'я є основним осередком соціалізації особистості, де формуються перші уявлення дитини про себе, інших людей і навколишній світ.

Однією з провідних функцій родини є виховна, яка реалізується через систематичний і цілеспрямований вплив дорослих на становлення особистості дитини, розвиток її морально-етичних орієнтирів, соціальних навичок та емоційної стабільності. У психологічному аспекті ця функція тісно пов'язана з емоційною атмосферою в сім'ї, стилем взаємодії між батьками й дитиною, а також з індивідуальними особливостями кожного члена родини. За Потапчуком і Сергою, ефективність виховної функції визначається здатністю батьків створювати умови для гармонійного розвитку особистості в підлітковому віці. [46] Як зазначають Потапчук і Качан, значний вплив на формування у дитини позитивної «Я-концепції» має сімейне виховання, що підкреслює важливість емоційної підтримки та стабільності в родинних стосунках. [42]

У контексті прийомного батьківства виховна функція сім'ї передбачає додаткові виклики, пов'язані з формуванням довіри, безпечної прив'язаності та подоланням наслідків травматичного досвіду. За Кравцем, підготовка до відповідального батьківства повинна включати психологічну обізнаність і вміння адаптуватися до індивідуальних потреб дитини. [20] Подібного висновку дотримується Кучманіч, яка наголошує на необхідності розвитку усвідомленої батьківської позиції. [25] Згідно з Красіним, структура усвідомленого батьківства передбачає емоційну зрілість, саморефлексію та відповідальне ставлення до виховання. [23] Як вважає Бартків, така форма батьківства створює сприятливі умови для емоційного й соціального становлення дитини. [1] Говорун, Кравець, Кікінежді та Кізь підкреслюють, що усвідомлене батьківство є важливим чинником реалізації виховної функції

родини, зокрема в умовах змін соціального середовища. [11]. Водночас ефективність реалізації виховної функції сім'ї суттєво залежить від емоційної стабільності родинного середовища та якості міжособистісної взаємодії між дорослими й дитиною. Науковці підкреслюють, що гармонійний психологічний клімат сприяє формуванню довіри й здатності дитини до емоційної регуляції, тоді як порушення в сімейних стосунках можуть ускладнювати процес адаптації [30]. Дослідження задоволеності шлюбом також демонструють, що подружні взаємини та емоційна підтримка між батьками безпосередньо впливають на якість виховної взаємодії з дитиною [19]. Крім того, своєчасне розпізнавання емоційних і поведінкових особливостей дитини, особливо з досвідом травматизації, потребує від батьків знань про вікову психологію та можливі патопсихологічні прояви [32].

У психології сім'я розглядається як провідний інститут соціалізації, у межах якого дитина засвоює перші уявлення про світ, міжособистісні взаємини, моральні й культурні цінності. Саме виховна функція забезпечує оволодіння дитиною емоційно-ціннісними орієнтирами та соціальними ролями, що визначають її подальшу поведінку в суспільстві (Федоренко, Мушкевич [37]). Виховна функція включає як інструментальні компоненти (формування навичок, норм поведінки), так і емоційно-комунікативні (створення безпечного емоційного середовища, формування прив'язаності).

У психологічному контексті ця функція реалізується завдяки безпосередній взаємодії між дорослими та дитиною, що відображає рівень емоційного контакту, довіри, прийняття та підтримки. Згідно з Потапчуком Є.М. і Качан І.О., саме сімейне середовище має найбільший вплив на формування у дітей позитивної «Я-концепції» та здатності до саморегуляції, що, у свою чергу, безпосередньо пов'язано з ефективністю виховного процесу [42]. Така залежність вказує на необхідність цілісного розуміння структури виховної функції не лише як комплексу педагогічних дій, а як системи

психологічної взаємодії, що охоплює емоції, переконання, очікування та досвід обох сторін: і дитини, і дорослого.

У психологічній літературі наголошується, що виховання в родині є не лише механічним процесом формування навичок чи моделей поведінки, а, передусім, створенням умов для всебічного й гармонійного розвитку особистості дитини. Це передбачає підтримку її автономності, самопізнання, здатності до саморегуляції та формування здорової «Я-концепції» [42].

Родина виступає для дитини першим середовищем соціального навчання, в якому вона набуває досвіду взаємодії, розвиває уявлення про себе та інших, отримує зворотний зв'язок, який формує її самооцінку й емоційний баланс. Як зазначають Говорун Т.В., Кравець В.П. та ін., психологічний клімат родини, її стабільність, відкритість до діалогу, ступінь емоційної залученості батьків мають безпосередній вплив на формування адаптивної поведінки дитини, її соціальної компетентності та емоційної стійкості [11].

До основних психологічних умов ефективного виховання належать:

- емоційна атмосфера в сім'ї (тепло, підтримка, прийняття);
- домінуючий стиль виховання (авторитетний, демократичний, ліберальний, авторитарний);
- рівень довіри між дорослими й дитиною (здатність відкрито ділитися переживаннями без страху осуду);
- індивідуально-психологічні особливості обох сторін (темперамент, тип емоційної реакції, досвід тощо).

Фахівці, зокрема Бартків О.С., підкреслюють, що емоційна наповненість стосунків значно важливіша за кількість батьківських заборон або вказівок: саме завдяки безумовному прийняттю та підтримці в дитини формується базова довіра до світу та себе [1]. Натомість у родинах, де переважає критика, холодність або непослідовність у вимогах, спостерігається підвищений рівень тривожності, проблеми в поведінці та труднощі адаптації в соціумі.

Таким чином, ефективність виховання в сім'ї визначається не стільки її формальною структурою, скільки якістю міжособистісної взаємодії, тобто рівнем психологічної культури батьків і їх здатністю створити безпечний, емоційно стабільний простір для розвитку дитини.

У структурі виховної функції сім'ї науковці виділяють кілька взаємопов'язаних компонентів, що забезпечують цілісний вплив родини на розвиток дитини. Зокрема, О. Безпалько та Л. Корман підкреслюють значення емоційно-комунікативного компонента, який виявляється у стилі спілкування, підтримці та якості емоційного контакту в сім'ї. Р. Федоренко та О. Столярчук акцентують на ціннісно-нормативному компоненті, що охоплює сімейні правила, моделі взаємодії та очікування щодо поведінки дитини. На важливості когнітивного компонента, пов'язаного з інформуванням, поясненням і формуванням уявлень про соціальний світ, наголошують Г. Бевз і Г. Кравченко. Поведінковий компонент, за Є. Потапчуком і Л. Лисенко, реалізується через конкретні виховні дії, контроль, вимогливість та способи корекції поведінки. Сукупність цих компонентів визначає ефективність виховного впливу сім'ї та якість розвитку особистості дитини. [2; 17; 55; 57; 5; 28].

Емоційно-комунікативний компонент забезпечує формування емоційного контакту між батьками й дітьми, створює основу для довіри та емоційної безпеки. Саме цей елемент визначає, наскільки дитина відчувається прийнятою, почутою, емоційно підтриманою.

Ціннісно-нормативний компонент охоплює передачу дитині моральних орієнтирів, соціальних норм і правил поведінки. Батьки виступають основним джерелом зразків та вимог, а їх особистий приклад формує внутрішню моральну регуляцію дитини [22; 55; 57].

Когнітивний компонент передбачає навчання дитини соціально прийнятним формам поведінки, розвиток її розуміння себе та інших, стимулювання пізнавальної активності та самостійності.

Поведінковий компонент реалізується через конкретні дії батьків: підтримку, контроль, покарання або заохочення. Він формує у дитини звички, риси характеру, стилі реагування у складних ситуаціях.

Таке розуміння багатовимірності виховної функції підкреслює необхідність її комплексної реалізації, оскільки жоден компонент не може бути результативним ізолювано від інших. Суворе дотримання норм без емоційної підтримки формує авторитарність, тоді як підтримка без правил – вседозволеність. Саме баланс між цими складовими, як підкреслюють Кравець В. П. і Федоренко Р. П., забезпечує становлення гармонійної та соціально адаптованої особистості [20; 57].

Узагальнено сутність і структуру виховної функції прийомної сім'ї можна подати у вигляді моделі, що відображає її основні компоненти та взаємозв'язки (рис. 1.1).

МОДЕЛЬ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї

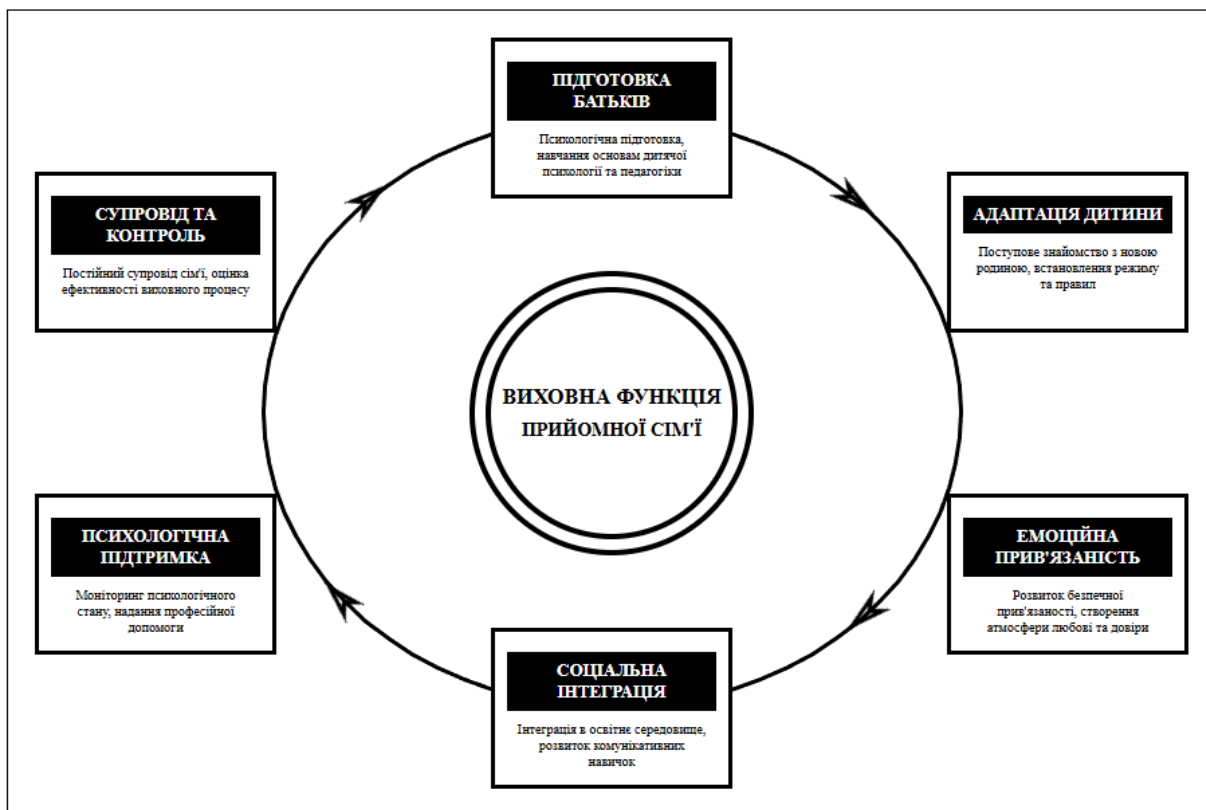

Рис. 1.1. Модель виховної функції прийомної сім'ї

Особливої ваги набуває гуманістичний підхід, у центрі якого – визнання дитини активним суб'єктом взаємодії, а не об'єктом контролю. Виховання постає як партнерська діяльність, що ґрунтується на довірі, повазі та емпатії. Дослідження показують, що якість емоційного зв'язку між дорослим і дитиною є ключовою умовою ефективного виховного впливу, тоді як зовнішній контроль чи покарання мають допоміжне значення [33].

Науковці підкреслюють, що діти, які зростають в атмосфері відкритого діалогу, послідовного виховного впливу та емоційного прийняття, демонструють вищий рівень соціальної адаптації, самостійності й емоційної зрілості [29; 33; 34]. Важливу роль при цьому відіграє не лише словесна підтримка, а й емоційна присутність дорослого, його здатність бути поруч у складних ситуаціях та чуйно реагувати на переживання дитини. Як зазначає Потапчук Є. М., виховна функція родини нерозривно пов'язана зі здатністю дорослих створювати простір безумовного прийняття та психологічної безпеки, що визначає умови становлення зрілої та стійкої особистості [45].

Гуманістичне виховання також сприяє розвитку самосвідомості дитини, її здатності до рефлексії, прийняття рішень і відповідальності за власну поведінку. Воно формує внутрішню мотивацію до самозростання, а не залежність від зовнішнього контролю. Це особливо актуально в умовах сучасної соціальної турбулентності, коли діти потребують не лише зовнішньої дисципліни, а й внутрішнього орієнтиру, який формують саме у родинному середовищі [1; 23; 25].

Виховна функція сім'ї реалізується через низку базових психологічних механізмів, що забезпечують ефективну передачу соціального досвіду та норм поведінки. До найважливіших серед них належать переконування, навіювання та наслідування, які активно використовуються в родинному вихованні ще з раннього дитинства [22; 52; 54].

Переконування передбачає усвідомлений вербальний вплив батьків на дитину з метою формування в неї певних переконань, моральних уявлень та

системи цінностей. Цей механізм є ефективним у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, коли дитина вже здатна критично осмислювати інформацію і робити власні висновки.

Навіювання базується на менш свідомому прийнятті дитиною певних норм чи поведінкових установок без глибокої рефлексії. У сімейному середовищі навіювання часто відбувається через інтонацію, повторювані фрази, реакції батьків на певні дії дитини, що не завжди супроводжується поясненнями, але має значний вплив на формування уявлень про «дозволене» й «небажане» [22; 52; 54].

Наслідування (або моделювання) є одним із провідних механізмів родинного виховання, особливо в ранньому дитинстві. Воно здійснюється через спостереження за поведінкою значущих дорослих: дитина переймає дії, способи реагування та взаємодії, які бачить у батьків. Поведінкові зразки, що отримують емоційне чи соціальне підкріплення, поступово закріплюються та переходять у власний досвід дитини. Як зазначають Рибалко Л. П. та Столяренко О. Б., саме наслідування є ключовим механізмом формування соціальних навичок і норм поведінки в сімейному середовищі [22; 52; 54].

Успішна реалізація виховної функції сім'ї потребує свідомого, узгодженого та послідовного використання всіх трьох механізмів впливу – переконування, навіювання та наслідування – з обов'язковим урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини. Як підкреслює Т. Кравченко, саме поєднання різних механізмів забезпечує плавний перехід від зовнішнього регулювання поведінки до формування внутрішньої моральної саморегуляції дитини [22]. На думку Л. Рибалко та О. Столяренка, виховна функція є багатокомпонентною системою, що включає стиль спілкування, систему сімейних цінностей, моделі поведінки дорослих, емоційно-ціннісні орієнтири та правила взаємодії, які щоденно засвоюються дитиною у процесі сімейного життя [52; 54].

Крім того, важливе значення має емоційна атмосфера в родині, оскільки саме вона створює умови для становлення морально-етичних якостей, розвитку емоційної стабільності та формування адекватної самооцінки. Як зазначає Г. Бевз, сімейне середовище виступає первинним простором соціалізації, де дитина набуває досвіду взаємодії, емпатії й відповідальності [3]. У свою чергу, С. Красін і І. Кучманіч підкреслюють, що саме цілісність та узгодженість виховних впливів батьків сприяє формуванню соціальної компетентності, самостійності та здатності дитини адаптуватися до вимог сучасного суспільства [23; 25]. Таким чином, виховна функція сім'ї реалізується не як окремі епізодичні дії, а як комплексний інтегрований процес, що охоплює всі ключові сфери розвитку особистості.

Моральний розвиток дитини в сім'ї здійснюється через засвоєння норм і правил поведінки, що передаються як у формі прямих настанов, так і через особистий приклад дорослих. За Г. Бевз та Т. Кравченко, саме родина є першим середовищем, у якому дитина знайомиться з поняттями добра і зла, справедливості, відповідальності та поваги до інших [3; 22].

Емоційна сфера дитини формується в контексті близьких стосунків із батьками та іншими членами сім'ї. Турбота, підтримка та прийняття створюють умови для розвитку внутрішньої безпеки, базової довіри до світу та позитивної самооцінки. Як підкреслює Є. Лопухіна, емоційна чуйність дорослого є ключовим фактором становлення емоційної стабільності й здатності дитини до регуляції власних переживань [29].

Пізнавальний розвиток також тісно пов'язаний із сімейним середовищем. На думку І. Кучманіч і С. Красіна, саме батьки через спільну діяльність, бесіди, читання та ігри стимулюють допитливість, формують пізнавальні інтереси й навички самостійного мислення [23; 25].

Соціальна адаптація дитини починається у сімейному колі, де вона опановує базові моделі спілкування, співпраці, способи розв'язання конфліктів і набуває досвіду виконання перших соціальних ролей. Як зазначає

Л. Корман, саме родина виступає первинною соціальною групою, яка забезпечує умови для засвоєння норм взаємодії та соціального функціонування [17].

Отже, реалізація виховної функції сім'ї має ключове значення для формування цілісної та зрілої особистості дитини. Як підкреслюють Г. Бевз та Т. Кравченко, саме узгодженість і послідовність виховних впливів визначають психологічне благополуччя, емоційний комфорт і здатність дитини до саморегуляції [3; 22]. На думку О. Корман та Л. Рибалко, сімейне середовище забезпечує умови для формування базових моральних орієнтирів, соціальної компетентності та навичок ефективної взаємодії з оточенням [17; 52]. У дослідженнях С. Красіна, І. Кучманіч і Є. Лопухіної наголошується, що підтримувальні, емоційно насичені стосунки в сім'ї сприяють становленню емоційної стабільності, позитивної самооцінки та внутрішньої стійкості дитини [23; 25; 29]. Таким чином, виховна функція сім'ї виступає визначальним чинником гармонійного розвитку особистості, впливаючи як на її поведінкові й емоційні прояви, так і на успішність подальшої соціальної адаптації.

1.2. Прийомна сім'я як соціально-психологічний феномен

У контексті сучасної соціальної політики України, зорієнтованої на деінституціалізацію, прийомна сім'я розглядається як важливий соціально-психологічний феномен, здатний забезпечити дитині умови для розвитку та відновлення емоційної рівноваги. Як наголошує О. Бартків, саме сімейне середовище є ключовим чинником формування особистості та становить повноцінну альтернативу інтернатним закладам [1]. С. Воронова та Л. Федоренко підкреслюють, що прийомна сім'я виконує не лише захисну функцію, а й створює простір для соціалізації та адаптації дитини [9; 57].

Діти, які потрапляють у нове сімейне середовище, нерідко стикаються з труднощами довіри та емоційної регуляції, що пов'язано з попереднім досвідом нестабільності або травматизації. У дослідженнях зазначається, що

підвищена тривожність, настороженість і поведінкові реакції є типовими адаптаційними проявами, які потребують від дорослих чутливого та передбачуваного реагування [12]. Психологічна підтримка прийомних батьків передбачає надання знань щодо вікових потреб дитини, формування стабільності та опрацювання можливих кризових станів, що підкреслюється у працях з основ батьківської компетентності [51]. Також наголошується, що сімейні труднощі на початковому етапі спільного життя можуть вимагати фахового супроводу та розвитку навичок конструктивної взаємодії [15].

Як зазначає О. Мірошніченко, діти з порушеним досвідом прив'язаності потребують тривалого періоду для відновлення здатності до емоційної близькості та контактності [35]. Системність виховних впливів, емпатія та передбачувані правила щоденної взаємодії створюють основу для поступової стабілізації емоційних станів і формування здорових моделей поведінки [53; 55]. За Г. Бевз, якісна підготовка та соціальний супровід прийомних батьків суттєво підвищують ефективність реалізації виховних і корекційно-розвиткових функцій сім'ї [9]. Л. Гайдай і Г. Кузьменко підкреслюють, що саме в прийомній сім'ї за умови стабільності та підтримки можливе відновлення базової довіри та формування нових позитивних моделей прив'язаності [10; 24].

У межах прийомної родини дитина отримує не лише базові умови – житло, харчування, доступ до освіти та догляду, – але й можливість відновлення цілісності власного «Я-образу». Як зазначають О. Манойленко та С. Марченко, сімейне середовище є ключовим простором, де формуються самооцінка, здатність до емоційної взаємодії та навички соціальної комунікації, що були частково або повністю втрачені в умовах інституційного виховання [33; 34].

Такий підхід акцентує не на формальній функції опіки, а на психологічній глибині стосунків між дитиною та дорослим. Він цілком узгоджується з гуманістичними принципами виховання, згідно з якими кожна

дитина розглядається як унікальна особистість із власним минулим, досвідом травми та потенціалом для розвитку. На думку О. Мороз, Т. Семигіної та їхніх колег, прийомна родина стає середовищем, де дитина заново навчається довіряти, будувати стосунки, відчувати власну значущість і захищеність [36].

Прийомне батьківство передбачає не лише задоволення базових потреб у турботі, безпеці та підтримці, а й глибоку психоемоційну та виховну взаємодію. Л. Сергеева та О. Столярчук наголошують, що цей процес вимагає від дорослих високого рівня емоційної зрілості, стресостійкості й здатності забезпечити атмосферу безумовного прийняття – чинники, особливо значущі для дітей з досвідом втрати та психологічної травми [53; 55]. У дослідженнях Н. Максимової та колективу М. Мушкевич і Р. Федоренка підкреслюється, що успішність прийомного виховання залежить від стабільності сімейних взаємин, передбачуваності правил, емоційної участі й готовності батьків працювати з наслідками складного життєвого досвіду дітей [31; 37].

Як підкреслює Г. М. Бевз, основною метою прийомного виховання є створення такого сімейного середовища, у якому дитина може пережити досвід емоційної безпеки, підтримки та стабільності, а батьки виступають не лише як опікуни, а як наставники й джерело психологічного тепла [3; 6]. Дитина має відчувати, що прийомна сім'я – це простір, де її не просто тимчасово утримують, а по-справжньому приймають, розуміють і вірять у її потенціал. Подібний підхід, як зазначають Л. Гайдай і Г. Кузьменко, перетворює прийомну родину з формального соціального механізму на середовище емоційного відновлення та розвитку цілісної особистості [10; 24].

У практичному вимірі це означає, що батьки мають бути готовими працювати з труднощами поведінки, страхами, агресивними чи відстороненими реакціями дитини, які є наслідком її попередніх травматичних переживань. Крім того, важливою є здатність дорослих до конструктивної комунікації, рефлексії власних реакцій, емпатійного слухання та гнучкості у виховних стратегіях. Як наголошує О. Манойленко, формування емоційного

контакту та стабільної системи прив'язаності є центральною умовою психологічної реабілітації дитини в прийомній сім'ї [33]. Без цього неможливо забезпечити відновлення почуття власної цінності та довіри до світу дорослих, що визначає успішність її подальшого розвитку.

Таким чином, ефективне прийомне батьківство – це не лише виконання соціального зобов'язання, а процес постійного розвитку та взаємного зростання дитини й дорослого. Це рух у напрямку формування стабільних стосунків, довіри, емоційної безпеки та готовності залишатися поруч навіть у найскладніші періоди адаптації та внутрішніх трансформацій.

Психологічна складність прийомного батьківства зумовлена тим, що більшість дітей, які потрапляють у такі сім'ї, мають досвід психотравмуючих подій: емоційного або фізичного насильства, занедбання базових потреб, тривалої нестачі уваги, любові та передбачуваності. Дослідження О. Мірошниченко та Г. Кузьменко показують, що в таких дітей часто порушуються механізми формування прив'язаності, з'являються труднощі довіри до дорослих, підвищений рівень тривожності, агресивність, емоційне відчуження або, навпаки, надмірна залежність у стосунках [35; 24]. Подібні прояви, як зазначає Л. Гайдай, є типовими наслідками досвіду інституційного виховання та ранньої травми [10].

Ці особливості потребують від прийомних батьків значно вищого рівня усвідомленості, психологічної компетентності й готовності працювати з наслідками попередніх переживань дитини. За висновками О. Манойленко та Є. Лопухіної, дорослі мають володіти навичками емпатійного та ненасильницького спілкування, кризової підтримки, відновлення емоційної стабільності та поступового формування безпечної прив'язаності [33; 29]. Надзвичайно важливими є знання про особливості дитячої психіки та вплив ранніх втрат на розвиток. Як наголошують О. Столярчук і Н. Максимова, прийомні батьки повинні розуміти специфіку порушених прив'язаностей,

орієнтуватися у механізмах тривожності, емоційної регуляції та формування позитивного «Я-образу» у дітей із досвідом травми [55; 31].

Як зазначає Бевз Г. М., ефективність прийомного виховання безпосередньо залежить від здатності батьків приймати дитину такою, якою вона є, разом із її болем, агресією, страхами та поведінковими труднощами. Така здатність вимагає глибокої емпатії, внутрішньої мотивації до довготривалого партнерства та терпіння в умовах повільного формування довіри й адаптації [3]. Прийомні батьки не повинні очікувати швидкої вдячності чи «ідеальної» поведінки. Натомість ключовою є готовність пройти складний, інколи виснажливий шлях побудови стосунків, що ґрунтуються не на біологічному зв'язку, а на послідовності, турботі, передбачуваності та безумовному прийнятті.

Бевз також наголошує на важливості професійної підтримки прийомних батьків – через тренінги, психолого-педагогічні консультації, участь у групах взаємопідтримки, що є невід'ємною умовою профілактики емоційного вигорання, ризику відторгнення дитини чи розриву сімейних стосунків [5; 6]. У цьому контексті реалізація виховної функції в прийомній сім'ї можлива лише за умови системного підходу: якісної підготовки, постійного супроводу, рефлексії батьківських реакцій та готовності дорослих навчатися й змінюватися разом із дитиною.

Згідно з Кравцем В. П., у сучасних соціальних умовах – зокрема в контексті воєнного стану, переміщення дітей та зростання кількості родин у складних життєвих обставинах – особливої значущості набуває формування в прийомних батьків моделі усвідомленого батьківства як основи ефективного виховання та емоційного відновлення дитини [20].

Автор визначає усвідомлене батьківство як цілісну систему установок, переконань, знань і практичних дій, що ґрунтується на глибокому розумінні ролі батьків, усвідомленні відповідальності за долю дитини та готовності до тривалої особистісної трансформації в процесі взаємодії з нею. У цьому

контексті Кравець В. П. виокремлює низку ключових характеристик такого підходу [20].

По-перше, це відповідальність, що не обмежується юридичним оформленням опіки, а передбачає постійне емоційне залучення, здатність діяти в інтересах дитини, навіть коли це складно, суперечить власним очікуванням або вимагає значних внутрішніх ресурсів. Прийомні батьки мають усвідомлювати, що приймають до родини дитину з унікальним, часто травматичним досвідом, що потребує особливого чуйного ставлення й тривалого періоду адаптації.

По-друге, це рефлексія – здатність дорослого осмислювати власні емоції, дії та реакції у взаємодії з дитиною. Ця якість є критично важливою, оскільки саме батьківська саморефлексія дозволяє уникати повторного травмування дитини, коригувати виховні стратегії та відповідати на поведінкові труднощі не імпульсивно, а усвідомлено. Усвідомлений батько чи мати не перекладають відповідальність за конфлікт виключно на дитину, а аналізують, як їхня поведінка впливає на динаміку взаємин і що саме вони можуть змінити задля їх покращення.

По-третє, емоційна зрілість. Прийомні діти нерідко перевіряють межі, провокують, демонструють страх, агресивність або емоційне відсторонення. Без здатності до самоконтролю, терпіння та співпереживання дорослий може сам переживати фрустрацію або навіть несвідоме відторгнення дитини. Емоційно зрілі батьки розуміють, що такі реакції – це наслідок травми, а не свідомий спротив, і тому замість покарання застосовують стратегії відновлення довіри та безпечного контакту.

Нарешті, Кравець підкреслює важливість готовності дорослого до активної взаємодії з дитиною, яка має непросте життєве минуле. Це означає готовність не лише виховувати, а й навчатися, звертатися по допомогу, брати участь у програмах підтримки, опановувати нові знання, співпрацювати з фахівцями. Лише тоді, коли дорослий здатний адаптувати виховний стиль до

потреб дитини, а не навпаки, можна говорити про справжнє усвідомлене батьківство [20].

Таким чином, концепція Кравця акцентує на необхідності системної психологічної підготовки прийомних батьків, що включає як інформаційний, так і емоційно-ціннісний компоненти. Такий підхід дозволяє не лише виконувати виховну функцію на формальному рівні, а й стати для дитини джерелом стабільності, любові та підтримки в новому сімейному середовищі [20].

Дослідження С. А. Красіна спрямоване на теоретичне осмислення структури, ознак і змісту усвідомленого батьківства як важливої складової сімейного виховання. Автор виокремлює кілька ключових структурних компонентів усвідомленого батьківства [23]:

- Когнітивний, який полягає в усвідомленні потреб дитини, розумінні її вікових особливостей, знання виховних стратегій;
- Емоційний, що демонструє здатність до емпатії, емоційної підтримки, прийняття дитини;
- Поведінковий – послідовність у вихованні, стабільність у межах і вимогах, готовність до спільної діяльності;
- Мотиваційний, де надважливою є внутрішня установка на довготривале відповідальне батьківство.

Красін підкреслює, що усвідомлене батьківство не виникає автоматично внаслідок народження дитини або набуття статусу прийомного батька. Сам факт появи дитини в родині не гарантує готовності дорослого виконувати складні виховні завдання. Усвідомлене батьківство формується поступово – через рефлексію власного досвіду, здобуття нових знань, опанування виховних стратегій і персональне зростання батьків. Це вимагає здатності аналізувати власну поведінку, критично оцінювати свої реакції, відкритості до змін та готовності адаптувати виховний стиль відповідно до потреб дитини [23].

Структурні компоненти усвідомленого батьківства представлено у вигляді моделі, що відображає їх взаємозв'язок та системність (рис. 1.2).

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ УСВІДОМЛЕНОГО БАТЬКІВСТВА

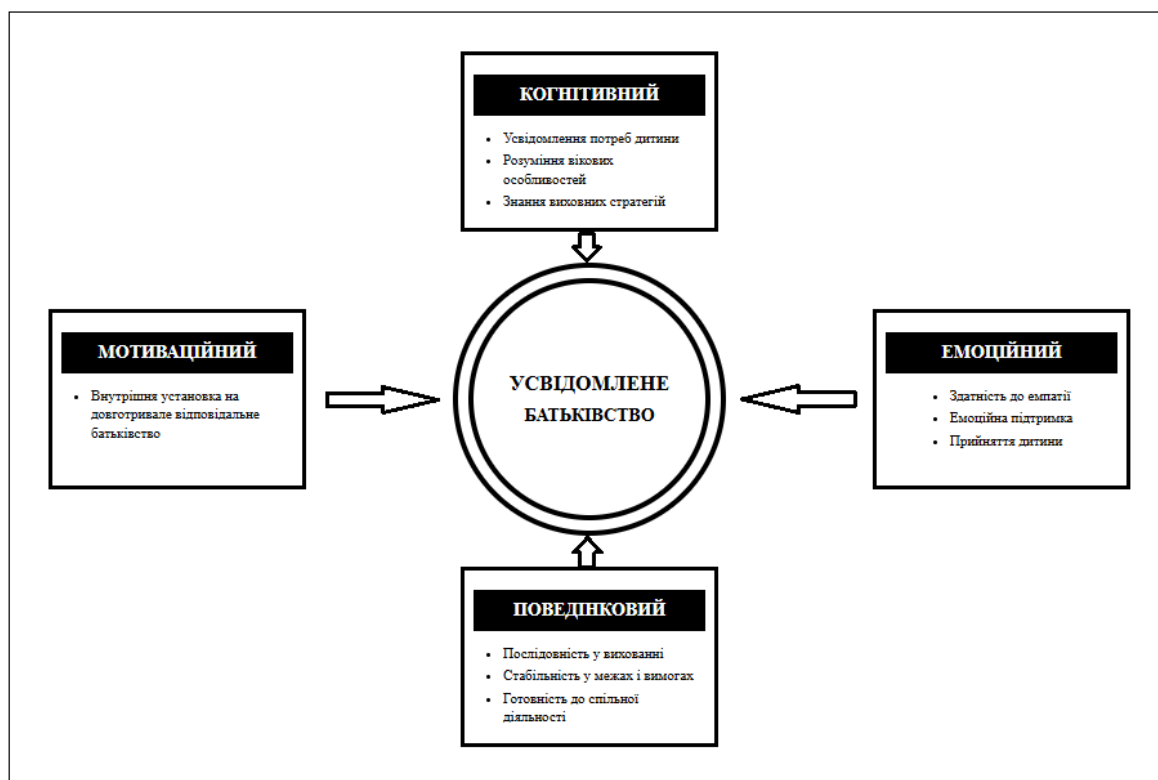

Рис. 1.2. Структурні компоненти усвідомленого батьківства

Особливої актуальності ці положення набувають у контексті прийомного батьківства. Прийомні батьки стикаються з додатковими викликами, оскільки діти, які приходять у сім'ю, часто мають травматичний досвід, сформовану недовіру до дорослих, негативний досвід перебування в інституції або в дисфункційних родинах. Такі діти можуть проявляти захисні реакції, уникати емоційної близькості, демонструвати відчуження чи поведінкові труднощі, що потребують особливого розуміння та коректної взаємодії. Тому прийомні батьки мають бути психологічно готовими до прийняття цих проявів, здатними будувати довірливі стосунки, проявляти послідовність у виховних діях, забезпечувати атмосферу безпеки, стабільності та підтримки.

Дослідники наголошують, що ефективне виконання виховної функції в прийомній сім'ї можливе лише за умови гармонійного поєднання кількох чинників.

По-перше, йдеться про особистісну зрілість батьків, яка включає емоційну стабільність, вміння контролювати власні реакції, здатність до емпатії та толерантність, – на цьому акцентує С. А. Красін [23].

По-друге, важливою є внутрішня мотивація до прийняття дитини як цінності, а не лише як соціального обов'язку. Як зазначають Левицький Н. та Потапчук Є, успішність виховання значною мірою залежить від створення сприятливого соціального середовища, оптимізації сімейної взаємодії та підтримки розвитку емоційних зв'язків між дорослим і дитиною [27].

По-третє, значення має готовність батьків до тривалого та непростого процесу формування взаєморозуміння, який часто супроводжується поведінковими труднощами, конфліктними ситуаціями та необхідністю долати кризові моменти.

Таким чином, усвідомлене прийомне батьківство розглядається не як одноразовий акт, а як динамічний процес, що потребує часу, терпіння, внутрішньої сили та готовності до постійного особистісного зростання.

У психологічній науці прийомна сім'я розглядається як специфічна форма сімейної системи, що виконує ті самі базові функції, що й біологічна родина: виховну, емоційну, соціалізуючу, комунікативну та захисну. Проте реалізація цих функцій має низку особливостей, пов'язаних із процесом адаптації як дитини, так і дорослих членів сім'ї. Прийомна дитина входить у вже сформовану систему сімейних ролей, правил і способів взаємодії, водночас привносячи власний життєвий досвід, який часто включає травму, втрату біологічної родини, досвід відторгнення чи знецінення. Це зумовлює специфіку розвитку взаємин у прийомній сім'ї та потребує особливої уваги до етапів адаптації й формування нових способів взаєморозуміння.

У працях Бевз Г.М., Кузьмінського А.Й. та Нескучаєвої О.В. підкреслюється, що ефективність функціонування прийомної сім'ї значною мірою визначається рівнем підготовки батьків до можливих труднощів [9; 16; 20]. Дослідники наголошують, що юридичне оформлення статусу прийомної родини є лише початковим кроком; необхідною умовою є спеціальні програми підготовки та супроводу, які враховують психологічні й педагогічні аспекти виховання дітей із травматичним досвідом. Такі програми включають психоосвітній компонент, спрямований на формування у батьків знань про вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини, наслідки психотравматичних переживань, ефективні виховні стратегії та способи підтримки у кризових ситуаціях.

Не менш важливим є консультативно-терапевтичний компонент супроводу, що передбачає індивідуальну та групову роботу з батьками, спрямовану на розвиток їхньої емоційної стійкості, здатності долати стрес, застосовувати ефективні способи спілкування та конструктивного вирішення конфліктів. Такий супровід допомагає дорослим усвідомлювати власні ресурси, отримувати підтримку серед інших прийомних сімей, долати невпевненість або емоційне виснаження, властиві періоду адаптації дитини.

Таким чином, дослідники підкреслюють, що прийомна сім'я як особлива соціально-психологічна система потребує не лише правового й матеріального забезпечення, а й комплексного психологічного супроводу. Це дає змогу знизити ризики вторинної травматизації, підвищити ефективність виховного впливу та створити стабільне середовище, у якому дитина може відчувати безпеку, прийняття та можливість для гармонійного розвитку [9; 16; 20].

Як зазначає Рибалко Л. П., повноцінне становлення особистості дитини можливе лише за умови створення емоційно безпечного середовища, здатного забезпечувати не лише базові фізіологічні потреби, а й соціально-психологічні, зокрема потреби у любові, прийнятті, підтримці та визнанні [52]. Дослідниця підкреслює, що це положення є універсальним для всіх дітей,

однак воно набуває особливої ваги у вихованні дітей, позбавлених батьківського піклування. Саме ця категорія дітей вирізняється підвищеною вразливістю до дефіциту емоційного контакту й нестачі стабільності, що безпосередньо позначається на їхньому психоемоційному стані, соціалізації та загальному розвитку особистості.

У таких умовах прийомна сім'я виконує значно ширшу роль, ніж забезпечення фізичного догляду. Вона стає середовищем психологічного зцілення, у якому відбувається відновлення базової довіри до світу, формування досвіду безпечних стосунків та поступове вибудовування позитивної Я-концепції. Приймне виховання дає дитині шанс пережити досвід прийняття, турботи та стабільності, якого їй бракувало раніше, що є критично важливим для подальшого емоційного розвитку, саморегуляції та успішної соціальної адаптації.

Ефективність функціонування прийомної сім'ї визначається низкою чинників. Серед них – особистісна зрілість батьків, яка включає емоційну стабільність, здатність до емпатії та вміння контролювати власні реакції; емоційна компетентність, що забезпечує адекватну реакцію на поведінкові прояви дитини та підтримку у кризових ситуаціях; готовність до прийняття та терпіння, які створюють атмосферу безумовної любові; а також стабільність і послідовність у взаємодії, що формують у дитини відчуття передбачуваності й безпеки [3; 6; 23].

Отже, прийомна сім'я може бути розглянута як багаторівнева соціально-психологічна система, у якій успішність виховного процесу залежить від рівня усвідомленості та відповідальності батьків, їхньої емоційної зрілості, наявності належної підтримки з боку фахівців, а також готовності системно й терпляче працювати з труднощами та особливостями розвитку прийомної дитини. Саме поєднання цих чинників створює умови для формування у дитини позитивного життєвого досвіду, що стає основою її подальшого гармонійного розвитку.

1.3. Особливості емоційного і особистісного розвитку дітей у прийомній сім'ї

Соціальне середовище відіграє ключову роль в емоційному розвитку дитини, особливо коли йдеться про дітей із досвідом втрат чи травматизації, які потрапляють у прийомну сім'ю. Дослідження з теорії прив'язаності підкреслюють, що стабільність, передбачуваність і чутливість дорослого є основою відновлення відчуття безпеки та розвитку здатності до емоційної регуляції [61; 62; 64]. У цьому контексті прийомна родина виступає простором, де дитина отримує новий досвід довіри, що є необхідним для формування позитивної «Я-концепції» та подолання наслідків попередніх травм. Як зазначає О. В. Безпалько, саме емоційна стабільність сімейного середовища сприяє внутрішній рівновазі дитини та підтримує процес її психічного відновлення, що вимагає від батьків послідовності, чуйності й уважного ставлення до переживань дитини [2].

Процес соціалізації дітей у прийомній сім'ї також залежить від якості взаємодії з ширшим соціумом. Діти, які пережили розриви стосунків або нестабільність догляду, часто стикаються з труднощами встановлення контактів, що підтверджують сучасні дослідження розвитку в умовах стресу й непередбачуваності [66; 67]. Кравець В. П. наголошує, що соціальні трансформації та воєнний контекст ускладнюють цей процес, оскільки дитині доводиться адаптуватися не лише до сім'ї, а й до суспільних змін [20]. За Поліщуком В. М., успішна соціалізація можлива за умови активного залучення батьків до організації безпечних та регулярних соціальних контактів, що зміцнює почуття приналежності й підтримує розвиток соціальних навичок [39]. У свою чергу, Л. В. Сергеева підкреслює значення культурно-педагогічних умов, які допомагають дитині формувати стійкі моделі поведінки та вибудовувати довірливі стосунки з дорослими й однолітками [53]. Наукові дані підтверджують, що послідовність, підтримка й емоційна відкритість у

взаємодії дорослих є визначальними чинниками стабілізації соціального розвитку та зміцнення емоційної безпеки дитини [68; 70; 80; 81].

Взаємодія в шкільному середовищі є важливим аспектом соціалізації прийомної дитини. Як зазначає Кравченко Т.В., діти з досвідом втрати батьківського піклування часто потребують додаткової психологічної підтримки у закладах освіти, оскільки нерідко мають труднощі у встановленні контактів з однолітками та адаптації до вимог шкільного середовища [22]. Подібні висновки наведені й у методичних рекомендаціях щодо взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами, де підкреслюється важливість створення в школі безпечного та емоційно підтримувального середовища, що сприяє соціальному включенню та емоційному зростанню дитини [49]. Гайдай Л. додає, що шкільний колектив може як стимулювати психологічне відновлення дитини, так і поглиблювати її труднощі, якщо педагогічні підходи не враховують попередній травматичний досвід [10].

Крім того, важливим ресурсом емоційної стабільності є участь у соціальних групах підтримки для прийомних батьків та дітей. Такі групи, як зазначається у відповідних профільних рекомендаціях, сприяють обміну досвідом, зниженню рівня стресу та формуванню стабільних соціальних зв'язків. Вони позитивно впливають як на емоційний стан дітей, так і батьків, забезпечуючи середовище взаєморозуміння, допомоги та психологічної підтримки [22; 49].

Емоційна підтримка та психологічний супровід є важливими аспектами розвитку дітей у прийомних сім'ях. Прийомні діти часто переживають складні емоційні стани, пов'язані з втратою біологічних батьків, досвідом нестабільності чи травматичних подій, що зумовлює потребу в особливій чутливості та підтримці з боку дорослих. Як зазначає Манойленко О., формування емоційного контакту між прийомними батьками та дитиною є ключовою умовою відновлення довіри, подолання емоційних бар'єрів та поступового відкриття дитини до взаємодії [33].

Лопухіна Є. підкреслює, що сімейне середовище, яке відповідає потребам дитини, здатне коригувати емоційні порушення та сприяти стабілізації її емоційного стану через безумовне прийняття, передбачуваність взаємодії та підтримку [29]. У цьому ж контексті Рибалко Л. П. вказує, що створення емоційно безпечного середовища є фундаментом для розвитку емоційної стабільності та становлення гармонійної особистості, оскільки саме в умовах безпеки дитина може відновити довіру до світу та інших людей [52].

Психологічний супровід, як підкреслюють Мороз О. М., Постолук Г. І. та Семигіна Т. В., охоплює не лише підтримку прийомних батьків у вихованні дитини, а й безпосередню допомогу самій дитині у подоланні наслідків попереднього травматичного досвіду [36]. Такий супровід може включати регулярні консультації з психологами, участь у спеціалізованих тренінгах для батьків і дітей, індивідуальну терапію, спрямовану на стабілізацію емоційного стану та формування навичок саморегуляції. За Маноїленком О., психологічна підтримка сприяє підвищенню самооцінки дитини, зменшенню рівня тривожності та подоланню страхів, що часто виникають унаслідок складних життєвих обставин [33].

Підтримка дорослих відіграє ключову роль у розвитку особистісної стійкості прийомної дитини. Кравець В. П. підкреслює, що прийомні батьки мають бути готовими до емоційних викликів, характерних для виховання дітей з травматичним досвідом, та створювати стабільну, передбачувану емоційну атмосферу в родині [20]. Чутливість до потреб дитини, здатність надавати підтримку в кризові моменти та зберігати емоційну рівновагу дорослого сприяють зміцненню психологічної стійкості дитини, полегшують адаптацію до нових умов життя та формують внутрішню мотивацію до зростання й саморозвитку. [20]

З цього випливає, що емоційна підтримка та психологічний супровід є ключовими чинниками розвитку емоційної стабільності й особистісного зростання дітей у прийомних сім'ях. Вони сприяють адаптації до нових умов

життя, знижують рівень стресу та формують позитивну самооцінку, яка стає основою для подальшого гармонійного розвитку.

Соціальна адаптація дітей у прийомних сім'ях є важливим процесом, що визначає їх здатність інтегруватися в нове середовище та встановлювати соціальні зв'язки. Більшість дітей мають досвід емоційних травм – утрату біологічної родини, інституційне виховання, нестачу стабільних стосунків – що ускладнює їхню взаємодію з оточенням і потребує спеціальної уваги з боку прийомних батьків і фахівців.

Психологічна підтримка виступає важливою складовою соціалізації дитини. Вона допомагає формувати впевненість у собі, розвивати комунікативні вміння та здатність до конструктивної взаємодії. Така підтримка має бути системною й включати індивідуальну роботу з дитиною, консультативний супровід та тренінги для прийомних батьків. Це сприяє зменшенню тривожності та полегшує процес адаптації до нового сімейного та соціального середовища. Як зазначає Безпалько, створення умов для емоційної безпеки та соціально-психологічної підтримки є необхідною передумовою повноцінного розвитку дитини в сімейному середовищі [2].

Психологічна підтримка є невід'ємною складовою процесу адаптації дітей у прийомних сім'ях. Вона допомагає не лише відновити емоційну стабільність, а й сприяє розвитку соціальних навичок та здатності до конструктивної взаємодії з іншими людьми. Прийомна сім'я виступає для дитини безпечним середовищем, у якому вона може опановувати нові соціальні ролі, розширювати комунікативний досвід і поступово інтегруватися в новий соціальний контекст.

Особливо важливо, щоб прийомні батьки були готові підтримати дитину в розвитку здорових соціальних зв'язків, навчити її адекватно реагувати на типові соціальні ситуації, а також сприяти формуванню довіри та взаєморозуміння в родинній системі. Психологічний супровід допомагає підвищувати емоційну стійкість дітей, підтримує їх у період адаптаційних

труднощів та сприяє включенню в родинні й соціальні норми. Як підкреслює Максимова, системна психологічна підтримка є важливим ресурсом для подолання наслідків складних життєвих подій і забезпечує умови, необхідні для емоційного благополуччя та соціального розвитку дитини [31].

У цьому контексті психологічна підтримка в прийомній сім'ї стає основою формування позитивних соціальних взаємодій, що є визначальним чинником для загального розвитку дитини. Саме вона сприяє становленню здорової самооцінки та соціальної компетентності, забезпечуючи тим самим успішну інтеграцію дитини в суспільство [31].

Емоційна прив'язаність є одним з ключових чинників у формуванні взаємин між прийомними дітьми та батьками. Відповідно до теорії прив'язаності Дж. Боулбі, ранні стосунки з дорослими визначають базове сприйняття світу, формують відчуття захищеності та впливають на подальшу соціальну адаптацію дитини [60]. М. Ейнсворт у своїх дослідженнях підкреслювала, що наявність чутливого й емоційно доступного дорослого є критичною умовою для формування безпечної прив'язаності, яка забезпечує розвиток емоційної стійкості та здатності до регуляції поведінки [59]. У контексті прийомної сім'ї особливо важливо створити умови для емоційної безпеки, адже вони сприяють становленню стабільних і здорових стосунків між дитиною та дорослими, компенсуючи досвід попередніх втрат і травм [59; 60].

Прийомні батьки мають бути готові підтримати дитину у формуванні здорових стосунків не лише в межах сім'ї, а й у ширшому соціальному середовищі. Згідно з підходами Дж. Боулбі та М. Ейнсворт, саме досвід безпечної прив'язаності забезпечує дитині внутрішню основу для розвитку довіри та здатності до взаємодії з іншими людьми [59; 60]. В умовах прийомної сім'ї створення такої «базисної безпеки» є критично важливим, адже діти з досвідом травми потребують стабільних, чутливих та передбачуваних взаємин для подолання емоційних наслідків минулого.

Дослідження Б. Перрі та М. Сзалавітц демонструють, що теплі, послідовні й емпатійні стосунки з дорослими здатні відновлювати порушені механізми прив'язаності та підтримувати розвиток здорових соціальних зв'язків у дітей, які пережили травматичний досвід [74; 75]. Автори наводять численні приклади того, як стабільні стосунки з прийомними батьками допомагають дітям поступово відновити здатність довіряти, будувати взаєморозуміння й засвоювати нові моделі емоційної взаємодії.

Подібні висновки підтверджують і сучасні підходи до роботи з дітьми, які пережили порушення прив'язаності: М. Дозьєр наголошує, що чутливе реагування дорослих та підтримка емоційної регуляції дитини є ключовими умовами для її соціальної адаптації та формування стійких соціальних навичок [65]. У цьому контексті прийомні батьки відіграють визначальну роль – вони забезпечують не лише емоційну підтримку, а й допомагають дитині поступово інтегруватися в соціум, формуючи новий досвід довіри та безпеки.

В українському контексті подібні питання також активно досліджуються. Український інститут дослідження екстремальної психології надає важливі теоретичні та практичні засади для створення стабільних емоційних зв'язків між прийомними батьками і дітьми, акцентуючи увагу на значенні емоційної підтримки та здатності дітей адаптуватися до нових умов. Це дозволяє підвищити ефективність виховання в прийомних сім'ях, сприяючи психологічному відновленню та соціальній адаптації дітей.

Процес соціалізації прийомних дітей значною мірою залежить від розвитку комунікативних навичок, які є ключовим елементом адаптації до нових соціальних умов. Лисенко О. акцентує увагу на тому, що для забезпечення гармонійної соціалізації необхідно створити безпечне емоційне середовище, яке допоможе дитині адаптуватися до нових умов і навчити її взаємодії з навколишнім світом. Лисенко підкреслює, що прийомні батьки мають бути готові не лише до виконання базових функцій турботи, але й до активної психологічної роботи з дитиною, що передбачає розвиток емоційної

регуляції, навчання соціальним навичкам та формування конструктивної взаємодії з оточенням. Важливим аспектом цієї роботи є розуміння, що комунікація в сім'ї створює основи для подальших соціальних взаємодій дитини в більш широкому контексті [2; 3; 6; 28; 36].

У працях Мороз О. М., Постолук Г. І., Семигіної Т. В. та Шипіленко О. С. прийомна сім'я розглядається як складна соціально-психологічна система, у якій ключову роль відіграє формування емоційної прив'язаності між дитиною та дорослими. Автори наголошують, що ефективна підтримка дітей із травматичним досвідом потребує високого рівня емоційної компетентності прийомних батьків, адже саме вона забезпечує стабільність, передбачуваність і безпечне середовище, необхідні для емоційного відновлення. У їхній роботі підкреслюється, що психологічний супровід у прийомних сім'ях сприяє розвитку в дітей соціальних навичок – уміння взаємодіяти з оточенням, регулювати емоції, адаптуватися до нових соціальних ролей. Такі уміння допомагають дитині поступово інтегруватися в нову сімейну систему та успішно включитися в ширше соціальне середовище [36].

У працях Кузьменко Г. [24] деталізуються типові труднощі, з якими стикаються діти в процесі адаптації до прийомної родини. Авторка наголошує на необхідності індивідуального підходу до кожної дитини, що має ґрунтуватися на глибокому розумінні її попереднього досвіду, зокрема пережитих травм, порушень прив'язаності та специфічних поведінкових реакцій. Вона підкреслює, що успішна адаптація можлива лише за умов активного формування позитивної самооцінки дитини, підтримки її емоційної стабільності та поступового розвитку здатності до соціальної взаємодії з дорослими та однолітками.

Гайдай Л. [10] вказує, що підтримка формування соціальної ідентичності дитини є ключовою частиною адаптаційного процесу. На думку дослідниці, ця робота включає не лише забезпечення фізичної стабільності та передбачуваності в сім'ї, а й розвиток комунікативних навичок, що

допомагають дитині встановлювати здорові міжособистісні зв'язки й успішно інтегруватися у нове соціальне середовище.

Мірошниченко О. [35], досліджуючи порушення прив'язаності у дітей-сиріт, наголошує, що діти, які потрапляють до прийомних сімей, часто проходять через складні етапи емоційної перебудови. Тому важливо впроваджувати психологічну роботу, що зосереджується на зниженні тривожності, формуванні базового відчуття безпеки та налагодженні стабільного емоційного контакту з прийомними батьками.

У своїх методичних рекомендаціях Лопухіна Є. [29] підкреслює, що розвиток комунікативних умінь та емоційної регуляції є центральним чинником соціальної адаптації дітей із травматичним досвідом. Вона акцентує, що прийомні батьки мають бути готовими до активної психологічної роботи з дитиною, спрямованої на формування навичок конструктивної взаємодії з оточенням та опанування соціальних ролей.

Науковці підкреслюють, що адаптація дитини в умовах заміщувального батьківства є багатовимірним процесом, який охоплює емоційний, поведінковий і соціальний рівні. Діти, які потрапляють у нову сімейну систему, часто стикаються з підвищеною тривожністю, недовірою до дорослих, емоційною нестабільністю та труднощами у встановленні меж, що може ускладнювати формування безпечних стосунків [12]. Дослідження вказують, що саме чутливість, передбачуваність і компетентність дорослих створюють основу для поступового відновлення внутрішньої рівноваги дитини та її адаптації до нових умов [51]. Водночас ефективна взаємодія в прийомній сім'ї потребує спеціальної підготовки батьків і фахового супроводу, оскільки опанування нових ролей і подолання початкових кризових станів вимагає професійної підтримки та розуміння динаміки сімейних стосунків [30].

У монографії Бевз Г. М. [3; 4] зазначено, що адаптація дитини до прийомної сім'ї відбувається поступово – від переживання кризових моментів

і перевірки меж до формування відчуття безпеки, довіри та емоційної прив'язаності до нових батьків. На думку дослідниці, якісна психологічна підтримка значно знижує рівень стресу у дітей, сприяє розвитку здорової самооцінки та допомагає налагодити соціальні зв'язки як у сім'ї, так і в ширшому соціальному середовищі.

У зв'язку з цим у працях Гайдай Л. [10] наголошується на важливості формування емоційної стабільності як ключового чинника успішної адаптації дітей у прийомних сім'ях. Дослідниця підкреслює, що емоційно безпечне середовище, створене прийомними батьками за підтримки фахівців, сприяє подоланню наслідків травматичного досвіду, розвитку довіри та внутрішнього відчуття безпеки у дитини. Саме психологічна підтримка, що включає стабільність взаємин, чутливість дорослих до емоційних потреб дитини та системну роботу фахівців, є основою для її гармонійного розвитку та успішної адаптації до нових умов життя [10].

У працях Бевз Г. М., а також у методичних рекомендаціях, розроблених спільно з Кузьмінським та Нескучаєвою, підкреслюється важливість спеціальної підготовки прийомних батьків до роботи з дітьми, які мають досвід травматичних подій. Автори наголошують, що формування емоційної стабільності дитини та підтримка її соціальної адаптації можливі лише за умови наявності у батьків відповідної психологічної компетентності й уміння реагувати на складні емоційні стани дитини [3; 4; 6].

Процес соціалізації дітей у прийомних сім'ях є багатофакторним і пов'язаний з низкою психологічних труднощів. Як зазначають Федорова та Долженко, основні бар'єри адаптації зумовлені попереднім досвідом дитини, її емоційними травмами, а також нестачею досвіду стабільних взаємин з дорослими. Вони підкреслюють, що прийомні батьки мають бути готовими до поведінкових проявів, пов'язаних із пережитим стресом, та забезпечити дитині емоційно безпечний простір для поступового відновлення [3; 4].

У працях Кузьменко Г. та Лопухіної Є. зазначається, що діти з досвідом інституційного догляду нерідко мають труднощі з формуванням позитивної самооцінки та вибудовуванням конструктивних соціальних зв'язків. Психологічні травми та нестача стабільності в попередніх умовах життя ускладнюють їх взаємодію в новій сім'ї та потребують тривалої корекційної роботи як із батьками, так і з дитиною [24; 29].

Важливою перешкодою соціалізації є внутрішні конфлікти, пов'язані з розривом із біологічною сім'єю та необхідністю прийняти нові правила й норми. На думку Гайдай Л., це може посилювати емоційні труднощі дитини, викликати протестну поведінку або замкнутість. Додатковим чинником є суспільні стереотипи щодо дітей, які виховуються поза біологічною родиною, що ускладнює їх інтеграцію в соціальне середовище [10].

Для підвищення ефективності адаптації та соціального розвитку прийомних дітей Бевз Г. М. та автори методичних рекомендацій наголошують на важливості системної психологічної підтримки. Вона включає розвиток емоційної регуляції, навчання соціальним навичкам та формування стабільних прив'язаностей між дитиною та дорослим. Такий підхід сприяє зниженню рівня стресу й забезпечує умови для гармонійного розвитку дитини в прийомній сім'ї [3; 6].

Дослідження **Кузьменко Г.** акцентують увагу на особливостях соціалізації дітей із досвідом інституційного виховання, підкреслюючи, що успішна адаптація у прийомній сім'ї потребує врахування попередніх травматичних переживань дитини, індивідуального підходу та системної роботи дорослих над формуванням соціальних навичок. Авторка наголошує, що ефективна соціалізація можлива лише за умови постійної взаємодії між дитиною, прийомними батьками та залученими фахівцями, що дозволяє забезпечити чутливу підтримку й поступове відновлення довіри [24].

У свою чергу, у методичних рекомендаціях Мороз О. М., Постолук Г. І., Семигіної Т. В. та Шипіленко О. С. зосереджується увага на необхідності

комплексного соціального супроводу прийомних сімей. Автори підкреслюють, що супровід повинен включати не лише психологічну допомогу, а й педагогічну, соціальну, правову та інформаційну підтримку. Лише інтегрований підхід дозволяє створити умови для успішної адаптації дитини в новому сімейному середовищі й мінімізувати ризики повторної травматизації [36].

Подібної позиції дотримується і Кравченко Т. В., яка наголошує, що робота з батьками та дітьми має будуватися на співпраці, розвитку емоційної компетентності дорослих та формуванні сприятливого сімейного мікроклімату. Вона підкреслює важливість інформування та просвітницької діяльності, що посилює ефективність соціалізації дитини та сприяє формуванню стабільних міжособистісних зв'язків [22].

Після розгляду соціалізації як фундаментального процесу інтеграції дитини в нове соціальне середовище логічним наступним кроком є аналіз адаптації через формування емоційної прив'язаності – складного і тривалого процесу, що передбачає не лише зовнішнє пристосування, а й глибокі внутрішні зміни. Встановлення прив'язаності є одним із ключових аспектів психоемоційного розвитку дитини у прийомній сім'ї, адже саме вона забезпечує базове відчуття безпеки, психологічний комфорт і стабільність міжособистісних стосунків, що становить основу для подальшої адаптації та соціалізації. Як зазначає Манойленко О., формування емоційного контакту між прийомними батьками та дитиною є необхідною умовою для розвитку довіри та стабільної взаємодії. Дослідниця підкреслює, що якісний емоційний контакт створює для дитини можливість відчувати себе прийнятою, важливою та захищеною, що є критично важливим елементом її психічного розвитку [33].

Проблеми емоційної прив'язаності особливо часто спостерігаються у дітей, які мали досвід інституційного виховання. Мірошніченко О. зауважує, що інтернатні заклади, незалежно від рівня матеріального забезпечення, не

можуть компенсувати дитині потребу в індивідуальній емоційній взаємодії з дорослим. Саме відсутність стабільної фігури прив'язаності призводить до труднощів у встановленні довірливих стосунків та підвищує ризик емоційних і поведінкових порушень [35].

Подібну думку висловлює й Лопухіна Є., наголошуючи, що порушення емоційного розвитку, характерні для дітей, які пережили травматичний досвід чи виховувалися в умовах інституції, можуть суттєво ускладнювати адаптацію до нової сім'ї. Дослідниця підкреслює важливість системної психологічної підтримки та чутливої поведінки батьків, які допомагають дитині відновити здатність до прив'язаності й будувати здорові взаємини [29].

Однак діти, які потрапляють у прийомні сім'ї, часто мають за плечима досвід травматичних ситуацій – втрату біологічних батьків, перебування в інтернатах, емоційне нехтування або насильство. Ці чинники можуть суттєво ускладнити процес формування прив'язаності з новими батьками. Як зазначає Кузьменко Г., діти, які пережили інституційне виховання або досвід емоційної депривації, часто демонструють порушення прив'язаності, що проявляються у вигляді емоційної відстороненості, уникання близького контакту, тривожності або захисної агресивності. Навіть за умови доброзичливого та турботливого ставлення з боку дорослих такі діти можуть довгий час не довіряти новим батькам, що ускладнює процес побудови стабільних емоційних стосунків [24].

Качан І. О. та Потапчук Є. М. звертають увагу на те, що емоційна нестабільність, спричинена попередніми травматичними подіями, може викликати у дітей стани тривожності, депресивні прояви та загальну дезадаптацію. Зміна середовища стає додатковим стресовим чинником, який ускладнює процес емоційного зближення та встановлення довірливих стосунків. За спостереженнями авторів, у таких випадках дитина нерідко має труднощі з розпізнаванням, регуляцією й адекватним вираженням власних емоцій, що може провокувати емоційне відчуження та гальмувати формування емоційної компетентності [42].

Для подолання цих бар'єрів необхідне застосування спеціалізованих психологічних стратегій, спрямованих на відновлення почуття безпеки та формування стабільної прив'язаності. Одним із ефективних підходів є інтервенції, розроблені М. Dozier, зокрема програма Attachment and Biobehavioral Catch-Up (ABC), яка передбачає активне залучення батьків у терапевтичний процес. Цей підхід базується на створенні емоційно безпечного середовища, підтримці чутливого реагування дорослого та формуванні в дитини здатності до емоційної відкритості й довіри [65].

Концептуальні засади таких методик узгоджуються з положеннями теорії прив'язаності Дж. Боулбі та емпіричними дослідженнями М. Ainsworth, які підкреслюють, що систематична емоційна підтримка та послідовність у взаємодії є ключовими умовами подолання наслідків ранньої емоційної депривації [59; 60]. У роботах Б. Перрі також наголошується, що стабільні, чуйні стосунки з дорослим мають потужний терапевтичний ефект, сприяючи зниженню стресової реактивності та відновленню нейропсихологічних механізмів, які було порушено травматичним досвідом [74].

Не менш важливою є стабільність і передбачуваність сімейного середовища. Згідно з дослідженнями Бевз Г. М., створення структурованого, безпечного простору допомагає дітям знизити рівень тривожності, відновити базову довіру та поступово адаптуватися до нових умов виховання. Авторка підкреслює, що послідовність поведінки дорослих і чутливе реагування на емоційні потреби дитини сприяють формуванню стабільної прив'язаності, яка є основою для подальшого психоемоційного розвитку [3; 4].

Подібну позицію висловлює й Манойленко О., зазначаючи, що емоційний контакт між прийомними батьками та дитиною формується лише за умови емоційної відкритості дорослого, його готовності підтримувати дитину у переживанні складних почуттів та забезпечувати передбачуваність взаємодії. Автор наголошує, що саме стабільні й чуйні стосунки стають ключовим

чинником подолання внутрішніх конфліктів дитини та формування позитивного образу себе [33].

Таким чином, встановлення емоційної прив'язаності в прийомній сім'ї – це складний, але критично важливий процес, що потребує комплексного підходу. Він передбачає активну участь батьків, індивідуальні зусилля дитини, професійну підтримку та створення емоційно безпечного середовища. Лише за умов системної роботи всіх учасників взаємодії можливий гармонійний розвиток дитини та формування стабільних, довірливих стосунків у новій сім'ї.

Висновки до розділу

З результатів теоретичного аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що реалізація виховної функції прийомною сім'єю є складним і багатогранним процесом. Це включає не лише фізичну турботу про дитину, а й сприяння її емоційному, соціальному, інтелектуальному розвитку та психосоціальній адаптації в новій родині. Виховання в прийомній сім'ї потребує комплексного підходу, враховуючи попередній досвід дитини, наявність або відсутність травм, а також індивідуальні психологічні потреби. Емоційна прив'язаність є одним із ключових чинників, що сприяє розвитку здорової самооцінки та позитивних міжособистісних стосунків дитини в новій сім'ї. Це підкріплюється теорією прив'язаності Дж. Боулбі, яка стверджує, що стабільна та безпечна емоційна прив'язаність до батьків є основою для здорової соціалізації та адаптації дитини.

1. Психологічні аспекти реалізації функції виховання в прийомній сім'ї

Аналіз наукових досліджень показав, що важливим аспектом виховання в прийомній сім'ї є врахування психологічної готовності батьків до виконання виховних функцій. Психологічна готовність батьків передбачає наявність не лише бажання піклуватися про дитину, а й розвитку емоційної чутливості, здатності до самоосмислення своїх виховних стратегій та усвідомлення потреб дитини. Врахування різноманітних психологічних чинників, таких як типи прив'язаності, емоційна стабільність і когнітивні можливості дитини, є необхідним для створення комфортних умов для її розвитку. Особливої уваги заслуговує взаємодія між батьками і дитиною, що має бути гармонійною та базуватися на довірі і взаємопідтримці.

2. Етапи адаптації дітей у прийомних сім'ях

Реалізація функції виховання в прийомній сім'ї також включає важливий етап адаптації дитини до нових умов. Адаптація дитини до прийомної родини є багатофазним процесом, що охоплює емоційну, соціальну та когнітивну

сфери розвитку. Як показали дослідження, найбільш успішно цей процес проходить, коли батьки мають глибокі знання про психоемоційні потреби дитини та застосовують методи підтримки, які відповідають її психологічним особливостям. Процес адаптації також значною мірою залежить від попереднього досвіду дитини, її травматичного минулого, а також від стабільності і взаємної підтримки в сімейних стосунках. Практичні рекомендації для батьків вимагають не лише професійної підготовки, а й здатності до постійного самовдосконалення та гнучкості в підходах до виховання.

3. Роль емоційної підтримки в процесі адаптації

Дослідження свідчать, що емоційна підтримка є важливою складовою соціалізації дітей у прийомних сім'ях. Емоційна підтримка з боку прийомних батьків сприяє формуванню почуття безпеки у дитини, розвитку її впевненості та зниженню рівня тривожності. Емоційна прив'язаність, як наголошують дослідники, має прямий вплив на соціальні та когнітивні навички дітей. Важливим є не лише забезпечення фізичних потреб дитини, а й активне включення прийомних батьків у процес формування емоційно здорових стосунків між усіма членами сім'ї.

4. Підготовка прийомних батьків до виховання

Не менш важливим є питання підготовки прийомних батьків до виконання своїх функцій. Дослідження показують, що готовність батьків до виховання визначається не лише їхніми мотиваціями, а й уміннями, знаннями та особистісними характеристиками. Психологічна підготовка батьків до виховання прийомних дітей повинна включати знання про особливості розвитку дитини, стратегії підтримки та створення безпечного емоційного середовища. Програми підготовки прийомних батьків повинні враховувати індивідуальні потреби кожної родини та орієнтуватися на специфіку психологічних труднощів, з якими стикаються як діти, так і батьки.

5. Перспективи подальших досліджень

Незважаючи на існуючі дослідження, проблема психологічних особливостей реалізації виховної функції в прийомних сім'ях потребує подальших глибших наукових розробок. Необхідно вивчати ефективність різних моделей сімейного виховання в умовах прийомних сімей, а також вплив культурних, гендерних і соціальних чинників на адаптацію дітей. Врахування нових підходів, таких як травмоінформованість, менталізація та мультикультуралізм, допоможе створити більш ефективні стратегії підтримки для прийомних сімей, що в свою чергу сприятиме успішнішій соціалізації дітей.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРИЙОМНОЮ СІМ'ЄЮ

2.1. Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення особливостей реалізації виховної функції в прийомних сім'ях, зокрема впливу взаємодії батьків і дітей на емоційний клімат та поведінкові прояви. Особливу увагу приділено чинникам, що визначають якість сімейних стосунків і сприяють адаптації дитини до нового середовища.

У межах роботи застосовано комплексний діагностичний підхід, який поєднує кілька взаємодоповнювальних методик для аналізу поведінкових, емоційних та рольових аспектів сімейної взаємодії. Такий формат відповідає сучасним науковим рекомендаціям щодо дослідження заміщувального батьківства та дозволяє отримати багатовимірне уявлення про функціонування прийомної сім'ї [3; 24; 79]. Використання інтерактивних ігрових інструментів, на зразок підходів, представлених у міжнародній програмі «Right to Play», сприяє більш природному виявленню емоційних реакцій дитини та підвищує валідність спостережень [50].

Добір методик здійснювався відповідно до логіки дослідження та був спрямований на оцінку виховних стратегій, емоційного клімату і структури взаємодії в родині. У цьому контексті враховувалися підходи до аналізу міжособистісної сумісності, запропоновані Є. Потапчуком та А. Балуковою, які дозволяють глибше оцінити характер взаємин та потенційні точки напруження у прийомній сім'ї [40].

Характеристика вибірки

Емпіричне дослідження охоплювало дві категорії респондентів: прийомних батьків та дітей.

1. Вибірка батьків: У дослідженні взяли участь **42 прийомних батьків** (16 чоловіків та 26 жінок) – учасники всеукраїнської онлайн-спільноти

підтримки. Вибірка є географічно різномірною, охоплюючи сім'ї з різним стажем прийомного батьківства. Усі учасники надали добровільну інформовану згоду на участь в анкетуванні та тестуванні.

2. Вибірка дітей: Для поглибленого вивчення психоемоційного стану та порівняльного аналізу було залучено **40 дітей** віком від 7 до 12 років (молодший шкільний та передпідлітковий вік). Дитяча вибірка була розділена на дві групи:

- **Експериментальна група:** 14 дітей, які виховуються у прийомних сім'ях. Обмежений обсяг цієї групи зумовлений специфікою доступу до вразливої категорії респондентів та етичними вимогами щодо конфіденційності.
- **Контрольна група:** 26 дітей, які виховуються у біологічних сім'ях. Залучення цієї групи дозволило виявити специфічні маркери травматизації та дезадаптації у прийомних дітей шляхом порівняння з нормативними показниками розвитку.

Така структура вибірки дозволяє комплексно оцінити проблему: з боку виховних стратегій дорослих та з боку внутрішнього світу дітей.

№	Методика	Автор(и)	Що вимірює	Формат результатів
1	Анкета «Реалізація виховної функції прийомної сім'ї»	Авторська, інтегрована	Методи виховання, емоційний контакт, стиль взаємодії, труднощі та ресурси батьків	Якісні та кількісні показники (частоти, %), узагальнені профілі
2	Методика діагностики батьківського ставлення (МБС)	А. Варга, В. Столін	Шкали: «Прийняття–Відторгнення», «Симбіоз», «Авторитарна гіперсоціалізація», «Маленький невдаха»	Бали за шкалами, профіль батьківського ставлення
3	Опитувальник «Емоційна взаємодія подружжя» (адаптований на	Адаптація за Потапчуком Є. М.	Емоційна відкритість, чутливість, підтримувальність, напруженість,	Профіль емоційної взаємодії; таблиця балів

№	Методика	Автор(и)	Що вимірює	Формат результатів
	взаємодію «батько/мати – дитина»)		дистанційованість; стиль емоційної взаємодії	
4	АСВ – Аналіз сімейних взаємин	Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс	Емоційний клімат, підтримка, узгодженість, конфліктність, рольові позиції	Профіль сімейної взаємодії
5	Проективна методика «Дім–Дерево–Людина»	Дж. Бак	Емоційний стан дитини, рівень тривоги, конфліктність, внутрішня безпека, ознаки травматизації	Клінічна інтерпретація малюнка; індикатори емоційного фону
6	Сімейна соціограма	Д. Морено	Взаємні позиції членів сім'ї, дистанції, коаліції, включеність у взаємодію	Просторова діаграма, інтерпретація ролей

Таблиця 2.1. Комплекс методик емпіричного дослідження та їх діагностичні параметри

Важливим компонентом діагностичного комплексу виступає **авторська анкета “Реалізація виховної функції прийомної сім’ї”** (Додаток А), розроблена спеціально для даного дослідження на основі інтеграції сучасних концепцій сімейної психології та заміщувальної опіки. Анкета дозволяє охопити ті аспекти, які не фіксуються стандартизованими тестами: суб’єктивне бачення батьками власних виховних стратегій, труднощів, ресурсів, рівня емоційного контакту та адаптаційних потреб дитини. Саме цей інструмент задає первинний контекст для інтерпретації результатів інших методик і забезпечує комплексний опис реальної виховної ситуації у прийомних сім’ях.

Особливе місце в діагностиці займає **Методика діагностики батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін)** (Додаток Б), оскільки її шкали – «Прийняття–Відторгнення», «Авторитарна гіперсоціалізація», «Симбіоз», «Маленький невдаха» – розкривають глибинні компоненти емоційного клімату та виховної взаємодії. Теоретично ці показники

відповідають описаним у працях Бевз [3], Кузьменко [24], Манойленко [33] особливостям формування прив'язаності та емоційної безпеки дітей у прийомних сім'ях. У структурі методики кожна зі шкал фактично функціонує як окремий рівень прояву батьківського ставлення – рівень прийняття, рівень контролю, рівень симбіотичної включеності та рівень виховних очікувань. Саме завдяки цьому інструмент дає можливість у подальшому здійснити оцінку рівнів реалізації виховної функції прийомних батьків у комплексному форматі.

Для поглибленої оцінки емоційного клімату у взаємодії батьків із дитиною та визначення стилю емоційного реагування було застосовано опитувальник **«Емоційна взаємодія подружжя»** (Додаток В), адаптований для формату «батько/мати – дитина» за методичними матеріалами Потапчука Є. М. [41]. У процесі адаптації твердження були переформульовані таким чином, щоб відображати не подружні стосунки, а специфіку емоційних реакцій батьків у взаємодії з дитиною. Адаптована версія зберігає структурну повноту оригіналу та дозволяє дослідити взаємодію за трьома базовими блоками.

Застосування цієї методики дає змогу оцінити, наскільки емоційне забарвлення реакцій батьків узгоджується з їхніми виховними діями, що відповідає підходам, описаним у працях Кравченко [22], Столярчук [55], Федоренка [57], де підкреслюється важливість емоційної чутливості та стабільності у формуванні безпечної взаємодії в прийомних сім'ях

Додатково було залучено **АСВ, сімейну соціограму та проєктивну методику «Дім–Дерево–Людина»**, що дало змогу інтегрувати у структуру аналізу показники емоційного клімату, рольової організації сім'ї та особливостей психоемоційного стану дітей. Такий підхід відповідає рекомендаціям для дослідження заміщувальних сімей, представлених у роботах Гайдай [10], Мірошниченка [35], van IJzendoorn [79].

Додатково у межах емпіричного дослідження було застосовано три методики, що дозволили оцінити ті аспекти сімейного функціонування.

АСВ – Аналіз сімейних взаємин (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс)

Для діагностики стилю сімейного виховання та виявлення причин його можливих порушень було використано методику «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) авторів Е. Г. Ейдеміллера та В. В. Юстицкіса (Додаток Г).

Застосування АСВ дає змогу виявити приховані дисфункціональні механізми, що можуть ускладнювати адаптацію дитини. Такий підхід узгоджується з науковими позиціями Федоренка [58] та Поліщука [39], які розглядають сім'ю як цілісну систему, де стиль виховання є індикатором загального психологічного благополуччя родини. Отримані результати дозволяють зіставити батьківські установки з показниками емоційного комфорту дитини, отриманими за іншими методиками.

Проективна методика «Дім–Дерево–Людина» (Додаток Д), застосовувалася для оцінки психологічного стану дітей та виявлення:

- рівня тривоги,
- внутрішньої напруги,
- почуття безпеки/небезпеки,
- ознаки емоційної ізоляції або травматизації,
- самосприйняття та образу сім'ї,
- потенційних поведінкових ризиків.

Проективні малюнки дозволяють фіксувати те, що діти часто не можуть вербалізувати, особливо після досвіду травми або занедбаності. Методика є високоінформативною саме в прийомних сім'ях, де пережиті досвіди можуть впливати на взаємодію з батьками та адаптаційні процеси, а це дає можливість порівняти образ сім'ї та образ себе, що стає важливим компонентом узагальнення емпіричних даних у подальшому аналізі.

Сімейна соціограма (Додаток Е), є проєктивно-графічною методикою, що моделює внутрішню структуру сімейної взаємодії та дозволяє оцінити:

- дистанції між членами сім'ї,
- наявність коаліцій, конфліктних вузлів,
- почуття включеності або відчуженості,
- неформальні ролі та емоційні позиції,
- суб'єктивні уявлення батьків про сімейний простір.

Методика є особливо інформативною у дослідженні прийомних сімей, оскільки відображає приховані патерни, наприклад, зміщення ролі батьків, надмірне зближення з одним із дорослих, дистанціювання або невизначеність позиції дитини.

Соціограма доповнює дані АСВ, дозволяючи виявити не лише поведінкові прояви, але й внутрішньо-сімейні відносини, які не завжди усвідомлюються учасниками.

Таким чином, поєднання кількісних опитувальників (Анкета, МБС, адаптований опитувальник емоційної взаємодії) і якісно-проєктивних методів (АСВ, соціограма, ДДЛ) забезпечило комплексне бачення функціонування прийомної сім'ї. Це дало змогу інтегрувати показники емоційного клімату, рольової структури, батьківських установок і психоемоційного стану дитини в єдину аналітичну модель, що значно підвищує достовірність та глибину емпіричного дослідження.

2.2 Аналіз особливостей батьківського ставлення та стилів виховання у прийомних сім'ях

Попри те, що прийомна сім'я виконує ті самі базові виховні функції, що й біологічна, питання психологічних механізмів реалізації цієї функції в умовах заміщувального батьківства залишається недостатньо розкритим у сучасній науковій літературі. Більшість досліджень зосереджена на окремих аспектах заміщувального виховання – адаптації дітей з досвідом інституційного догляду (Кузьменко [24]), труднощах формування емоційного зв'язку та прив'язаності (Бевз [3; 4]; van IJzendoorn [79]), емоційних умовах розвитку дитини у взаємодії з дорослим (Марченко [34]), а також специфіці сімейної взаємодії та стилів виховання у сім'ях, які переживають кризові чи перехідні етапи (Федоренко [57]; Столярчук [55]).

У працях Мороз, Постолюк, Семигіної та Шипіленко [36] наголошується на тому, що ефективно сімейне виховання вразливих категорій дітей потребує системної підтримки, стабільного емоційного середовища й чутливих моделей взаємодії. Бевз [3; 4] підкреслює, що прийомне батьківство пов'язане з необхідністю коригувати наслідки ранніх травматичних переживань дітей, а тому вимагає особливих знань, емоційної стабільності й готовності вибудувати безпечні стосунки. Дослідження Мушкевич і Федоренка [37], хоч і присвячене молодій сім'ї, дає важливі орієнтири щодо психологічних умов гармонізації сімейної взаємодії, які можуть бути корисними і для розуміння функціонування прийомної сім'ї, зокрема у питаннях розподілу ролей, підтримки та емоційної регуляції.

Питання формування емоційної чутливості та здатності до регуляції поведінки дитини в сімейній взаємодії детально розкрито у працях Потапчука та його колег – Пилявець [38], Качан [42] і Потапчук Н. [45]. У цих дослідженнях підкреслюється, що саме сімейне середовище забезпечує умови для становлення емоційної регуляції, розвитку самоконтролю та формування узгодженого образу «Я», що набуває особливої ваги у дітей із досвідом

травматичних подій. В умовах війни питання стабільності, чутливості та психологічної ресурсності сім'ї стає ще більш актуальним (Потапчук Є. і Потапчук Н. [45]). Автори наголошують, що емоційна підтримка, передбачуваність поведінки дорослого та здатність батьків до саморегуляції сприяють адаптивності дитини, розвитку стресостійкості й відновленню довіри до світу. Це особливо важливо для прийомних сімей, де поєднуються досвід втрати, нове середовище та необхідність переосмислення взаємних ролей.

Отримані результати дозволили уточнити, як поєднання батьківських установок, стилів виховання, емоційного клімату та попереднього досвіду дитини визначає якість реалізації виховної функції у прийомних сім'ях. Використання комплексу психодіагностичних методик і авторської анкети дало можливість виявити як узгоджені, так і суперечливі компоненти взаємодії «батьки – дитина», охарактеризувати емоційні реакції дорослих, оцінити особливості рольової структури та визначити ключові психоемоційні індикатори дітей. У цьому контексті важливо враховувати положення щодо міжособистісної сумісності й динаміки сімейної системи, запропоновані Є. Потапчуком та А. Балуковою, які допомагають глибше зрозуміти потенційні чинники напруження та ресурси сімейної взаємодії [40].

У цьому підрозділі подано поетапний аналіз результатів кожної методики – авторської анкети, методики МБС (А. Варга, В. Столін), опитувальника емоційної взаємодії (за Потапчуком), АСВ, проективної методики «Дім–Дерево–Людина» та сімейної соціограми. Такий інтегрований підхід дозволяє сформулювати цілісне уявлення про специфіку реалізації виховної функції у прийомних сім'ях та окреслити можливі напрями психологічної підтримки.

Результати анкетування прийомних батьків. Анкета для прийомних батьків «Реалізація виховної функції прийомної сім'ї» (Додаток А)

Для узагальнення вихідних показників, отриманих на етапі первинного анкетування прийомних батьків, було сформовано табличне представлення основних результатів (Табл. 2).

Показник	Зміст параметра	Результати (кількість / %)	Коротка інтерпретація
Методи виховання	Переважає способи впливу	Бесіди – 35 осіб (83%); Спільна діяльність – 30 (71%); Заохочення – 25 (60%); Покарання – 9 (21%)	Домінують м'які, підтримувальні підходи
Стиль взаємодії	Партнерський директивний непослідовний	Партнерський – 28 (67%); Директивний – 10 (24%); Непослідовний – 4 (9%)	Більшість орієнтована на діалог і співпрацю
Комунікація в сім'ї	Рівень відкритості та діалогу	Часто виникають труднощі – 5 (12%); Іноді – 29 (69%); Ніколи/рідко – 8 (19%)	Бар'єри є, але переважно несистемні
Емоційний контакт	Близькість, довіра, чутливість	Дуже близький – 11 (26%); Достатній – 26 (62%); Складний – 4 (10%)	Емоційний клімат загалом позитивний
Адаптація дитини	Емоційна та поведінкова стабільність	Повна – 26 (62%); Часткова – 12 (29%); Низька – 4 (9%)	Більшість дітей успішно адаптовані
Типові труднощі дитини	Емоційні та поведінкові прояви	Тривожність/страхи – 22 (52%); Агресивність – 10 (24%); Закритість – 14 (33%); Навчальні труднощі – 18 (43%)	Пов'язані з попереднім досвідом травми
Емоційний стан батьків	Виснаження, напруга	Не відчувають – 12 (28%); Іноді – 16 (38%); Часто – 9 (21%); Постійно – 5 (12%)	Виснаження – важливий фактор ризику
Рівень стресу	Самооцінка напруження	2–3 бали з 5 – 26 (62%); 4–5 балів – 10 (24%); 1 бал – 6 (14%)	Переважає помірний стрес

Показник	Зміст параметра	Результати (кількість / %)	Коротка інтерпретація
Потреби у підтримці	Емоційна, практична, інформаційна	Практична – 17 (40%); Емоційна – 12 (28%); Інформаційна – 9 (22%)	Запит на підтримку високий

Таблиця 2.2 Основні результати анкетування прийомних батьків (n = 42)

Детальний аналіз даних, наведених у Таблиці 2, дозволяє виокремити низку важливих тенденцій, що характеризують специфіку функціонування досліджуваних прийомних сімей:

1. Домінування гуманістичних стратегій виховання. Приємно відзначити, що абсолютна більшість батьків обирає конструктивні методи взаємодії. 83% респондентів (35 осіб) вказали «бесіди» як основний інструмент впливу, а 71% (30 осіб) активно використовують спільну діяльність. Це свідчить про те, що прийомні батьки інтуїтивно або свідомо розуміють важливість діалогу та спільного проведення часу для формування прив'язаності. Водночас, 21% опитаних все ще вдаються до покарань, а 24% демонструють директивний стиль взаємодії. Це може вказувати на те, що у складних ситуаціях (коли дитина не слухається) чверть батьків схильна повертатися до авторитарних моделей контролю, ймовірно, через власну безпорадність або високий рівень стресу.

2. Специфіка комунікації та емоційного контакту. Результати блоку «Комунікація» демонструють реалістичну картину адаптації. Лише 19% сімей зазначили, що труднощі виникають рідко або ніколи. Натомість більшість (69%) обрали варіант «іноді», що є нормативним показником для прийомних сімей. Це означає, що процес притирання триває, виникають ситуативні непорозуміння, але вони не носять тотального характеру. При цьому загальний емоційний фон є сприятливим: сумарно 88% батьків (26% «дуже близький» + 62% «достатній») оцінюють емоційний контакт як позитивний. Це важливий ресурс, який дозволяє сім'ї долати комунікативні бар'єри.

3. Профіль труднощів дитини. Особливої уваги заслуговує структура труднощів, з якими стикаються діти. На першому місці – тривожність та страхи (52%), що є прямим наслідком травматичного досвіду втрати біологічної сім'ї та зміни середовища. На другому місці – навчальні труднощі (43%), що часто супроводжують педагогічну занедбаність. Агресивність (24%) та закритість (33%) зустрічаються рідше, але саме ці прояви зазвичай є найбільш виснажливими для батьків. Той факт, що 62% дітей оцінені батьками як «повністю адаптовані», свідчить про високий реабілітаційний потенціал досліджуваних сімей, попри наявні труднощі.

4. Ризик емоційного вигорання батьків. Найбільш тривожними є результати блоку «Емоційний стан батьків». Хоча 62% оцінюють свій стрес як помірний (2–3 бали), значна частина респондентів перебуває у зоні ризику. Сумарно 36% батьків відчувають емоційне виснаження «часто» (24%) або «постійно» (12%). Це корелює з показниками високого стресу (4–5 балів) у 24% опитаних. Такий стан батьків є серйозною загрозою для стабільності виховної функції, оскільки виснажений дорослий не здатен ефективно витримувати та регулювати емоції травмованої дитини, що може призводити до зривів у директивний стиль виховання.

5. Структура потреб. Цікавим є розподіл запитів на підтримку. Найбільший дефіцит батьки відчувають у практичній площині (40%). Це може стосуватися як матеріальних аспектів, так і допомоги в побуті чи організації навчання дітей. Потреба в емоційній підтримці (28%) займає друге місце, що підтверджує гіпотезу про виснаження ресурсу батьків. Інформаційний голод відчувають 22% респондентів, що свідчить про достатню обізнаність більшості батьків у питаннях виховання.

Отже, первинне анкетування дозволило сформувати "портрет" досліджуваної вибірки. Це переважно мотивовані батьки, орієнтовані на партнерство та підтримку, діти яких успішно адаптуються, долаючи насамперед тривожність. Однак, «слабкою ланкою» системи є емоційний

ресурс самих батьків: третина з них перебуває на межі вигорання, що потребує врахування при подальшому аналізі стилів виховання.

Для розуміння глибинних, часто неусвідомлюваних механізмів, що керують поведінкою батьків, необхідно звернутися до більш деталізованої діагностики. Саме тому наступним кроком емпіричного дослідження став **аналіз батьківських установок за методикою МБС (А. Варга, В. Столін).** (Додаток Б.) Цей інструмент дозволяє верифікувати отримані дані та розкласти загальне поняття «виховна функція» на конкретні складові: емоційне прийняття, рівень контролю, симбіотичну прив'язаність та ставлення до невдач дитини.

1. Рівень емоційного прийняття дитини

Аналіз даних за шкалою «Прийняття – Відторгнення» (Рис.2.1) продемонстрував, що для більшості прийомних батьків характерний високий рівень емоційного прийняття дитини. Це означає домінування теплих, емпатійних, підтримувальних форм взаємодії, позитивного ставлення до індивідуальності дитини та готовності адаптувати власні виховні дії до її потреб.

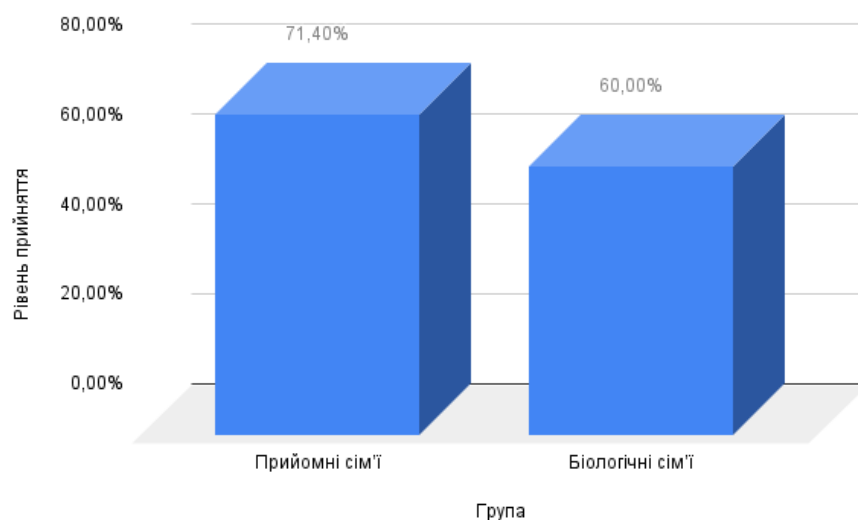

Рис. 2.1. Рівень прийняття у прийомних та біологічних сім'ях

Подібні результати узгоджуються з висновками Бевз, яка підкреслює, що прийомні батьки часто демонструють вищий рівень свідомої мотивації на прийняття та підтримку дитини порівняно з біологічними батьками, що

зумовлено проходженням підготовки та високою особистісною залученістю [3]. Лопухіна наголошує, що емоційна підтримка виступає ключовим чинником корекції наслідків дитячих психотравм [29]. Perry у своїх роботах вказує, що стабільне прийняття та безпечний емоційний зв'язок є базою для розвитку нейропсихологічної стабільності у дітей з досвідом складних подій [74].

Таким чином, високі показники за шкалою «Прийняття» свідчать про сформовану емоційну чутливість батьків та їхню здатність підтримувати дитину в адаптації.

2. Емоційний клімат взаємодії

Деталізація показників за шкалою «Прийняття – Відторгнення» (Рис. 2.2) дозволяє глибше проаналізувати структуру батьківського ставлення. Як видно з діаграми, домінуючим компонентом є «Емоційне тепло та підтримка», що становить 71,5%. Це свідчить про те, що абсолютна більшість прийомних батьків успішно формують атмосферу прийняття, яка є базою для реабілітації дитини.

Водночас, у 19,0% випадків фіксується «Емоційна втома та роздратування». Цей показник важливо інтерпретувати не як свідоме відторгнення дитини, а як ознаку виснаження батьківського ресурсу («вигорання») у процесі подолання труднощів адаптації. Ще 9,5% респондентів демонструють схильність до «Жорсткого ставлення», що може виступати як реакція на деструктивну поведінку дітей.

Наявність таких показників (сумарно 28,5% у спектрі напруження) є закономірною для заміщувальних сімей. Дослідники (Мірошніченко [35], van der Kolk [78]) пов'язують це з об'єктивними труднощами формування прив'язаності у дітей з досвідом інституціалізації, а також наслідками їхнього хронічного стресу, що вимагає від батьків надмірних емоційних зусиль і часом призводить до дистанціювання як захисного механізму.

Прийняття – Відторгнення

- Емоційне тепло та підтримка (Високий рівень прийняття)
- Емоційна втома/Дратування (Виховання виснажливе)
- Схильність до жорсткого ставлення/Покарання

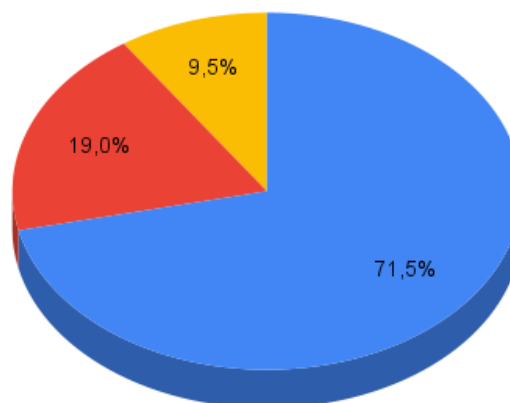

Рис. 2.2. Прийняття – Відторгнення

3. Авторитарність та контроль

Порівняльний аналіз показників за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» (Рис. 2.3) дозволив виявити відмінності у стратегіях виховання прийомних та біологічних батьків. Як видно з діаграми, прийомні батьки демонструють достовірно вищий рівень контролю порівняно з біологічними. Якщо у звичайних сім'ях переважає ліберально-попустительський стиль, то заміщувальні батьки схильні вибудовувати більш чітку вертикаль вимог.

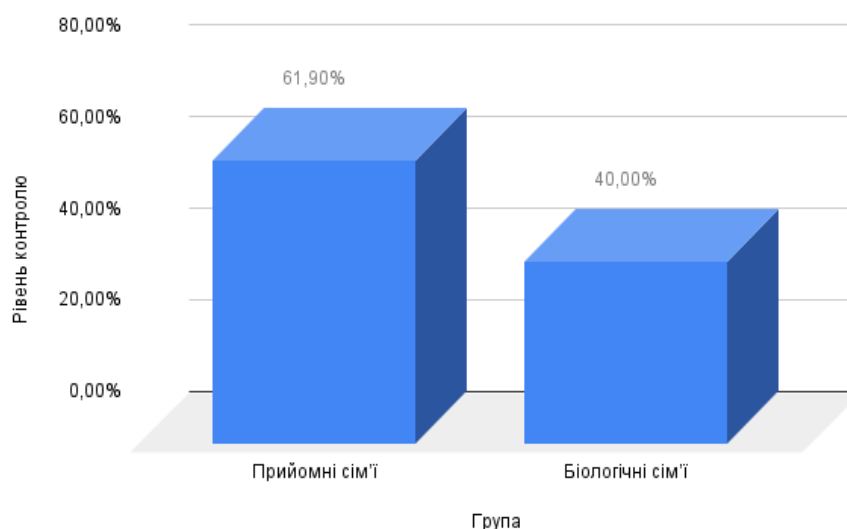

Рис. 2.3. Рівень контролю у прийомних та біологічних сім'ях

4. Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація» показала, що 61,9 % прийомних батьків демонструють високий рівень контролю у взаємодії з дитиною (Рис. 2.4). Це свідчить про орієнтацію на чіткі правила, структурованість поведінки та стабільність вимог.

Для прийомних сімей така тенденція є типовою і часто зумовлена особливостями досвіду дітей, які приходять із середовищ із порушеною прив'язаністю, нестачею безпеки або інституційного виховання. Дослідження Бевз [3], Гайдай [10], а також міжнародні роботи Leve [71] та Cicchetti [63] підтверджують, що посилений контроль у заміщувальних сім'ях не є ознакою жорсткого авторитаризму, а радше – компенсаторною стратегією, спрямованою на відновлення порядку, передбачуваності та базового відчуття безпеки.

Авторитарна гіперсоціалізація

- Жорсткий контроль/Потреба знати все (Високі показники контролю)
- Помірний рівень вимогливості (Помірні показники)
- Низький контроль/Довіра до автономії (Низькі показники контролю)

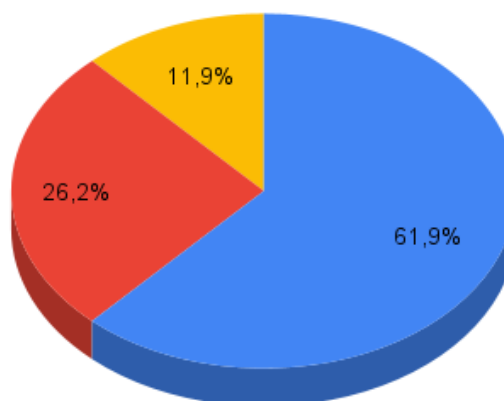

Рис.2.4. Авторитарна гіперсоціалізація

Водночас високий рівень вимог не супроводжується емоційною холодністю. Дані дослідження засвідчують, що у більшості батьків зберігається чутливість, доброзичливість і готовність підтримувати дитину. Така комбінація структурованості та емоційної включеності відповідає авторитетному стилю виховання, який, за Bowlby [60] та Ainsworth [59], є здоровим і сприятливим для формування надійної прив'язаності.

Отже, високі показники за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» у прийомних сім'ях доцільно розглядати не як жорсткість, а як адаптивний інструмент стабілізації поведінки дитини, її соціальної орієнтації та відновлення довіри до дорослого середовища.

5. Показники за шкалою «Маленький невдаха» засвідчують, що частина батьків схильна до занижених очікувань або до підкреслення труднощів дитини (Рис. 2.5). Це може бути пов'язано не з негативним ставленням, а з реалістичним сприйняттям досвіду дітей, які пережили занедбання, травматичні події або дефіцит стимуляції у ранньому віці.

Рис. 2.5. Маленький невдаха

У науковій літературі Бевз [3], Гайдай [10], Bowlby [60] підкреслюється, що діти з досвідом втрати чи інституційного виховання нерідко демонструють порушення саморегуляції, емоційні вибухи, труднощі навчання. Це формує у батьків відчуття вразливості дитини, що проявляється у «гіперзахисті», схильності «пом'якшувати» вимоги та уникати ситуацій фрустрації, аби не викликати регресивних реакцій.

Тому високі показники тут часто виступають як компенсаторна стратегія турботи – бажання захистити від зайвого стресу. Водночас важливо зазначити, що надмірна фіксація на цій стратегії несе певні ризики. Вона може гальмувати

розвиток автономії дитини, знижувати її віру у власні сили та закріплювати у позиції «жертви» або «слабкого», який постійно потребує опіки. Цей аспект потребує уваги в ході психологічного супроводу родини для поступового підвищення вимог до дитини відповідно до її ресурсів.

6. Шкала «Симбіоз» продемонструвала помірно підвищені значення (Рис. 2.6), що свідчить про схильність прийомних батьків до емоційного злиття, надмірної включеності та високої чутливості до переживань дитини.

Рис. 2. 6. Симбіоз

У дослідженнях Лопухіної [29], Кучманіча [25], а також міжнародних джерел Cicchetti [63], Shonkoff J [76] наголошується, що заміщувальні батьки часто переживають «**компенсаторну турботу**» – прагнення заповнити дитині дефіцит любові, тепла та безпеки, який вона зазнала до влаштування в сім'ю. Це нерідко призводить до **гіперопіки**, бажання контролювати кожен аспект емоційного стану дитини, уникати ситуацій ризику чи самостійності.

Для прийомних сімей симбіотична включеність має двоїстий характер: **позитив** – формування глибокої безпечної прив'язаності; **ризик** – обмеження автономії, труднощі з формуванням самостійності.

7. Результати за шкалою «Соціально бажана поведінка» (Рис. 2.7)

свідчать про те, що значна частина прийомних батьків демонструє схильність до відповідей, що відображають соціально позитивний образ власної сімейної взаємодії.

Рис. 2.7. Образ соціально бажаної поведінки

Це явище є типовим у заміщувальних сім'ях і часто описується у працях американських та українських авторів (Perry [74], Leve [71], Бевз [3]). Батьки прагнуть показати свою сім'ю як стабільну, функціональну та емоційно благополучну, адже вони відчувають відповідальність перед соціальними службами, які здійснюють контроль та супровід.

Такий результат не означає недостовірність відповідей, але вказує на мотив позитивної самопрезентації, тому результати інших шкал слід інтерпретувати з певною обережністю, розглядаючи їх крізь призму цього бажання батьків відповідати «ідеальному образу». Варто усвідомлювати, що реальні глибинні проблеми або ситуативні конфлікти можуть бути дещо завуальовані та потребують уточнення за допомогою проєктивних методик, де контроль свідомості знижений.

Інтегральна кругова діаграма (Рис. 2.8) відображає узагальнений профіль батьківського ставлення прийомних батьків відповідно до методики Варги–Століна. До профілю увійшли всі ключові шкали методики – «Прийняття–Відторгнення», «Симбіоз», «Авторитарна гіперсоціалізація», «Маленький невдаха» та «Соціально бажана поведінка». Таке поєднання дозволяє оцінити цілісну модель взаємодії між дорослим і дитиною, а не лише окремі її компоненти.

Рис. 2.8. Інтегральний розподіл стилів взаємодії

Таким чином, інтегральний профіль батьківського ставлення за методикою Варги–Століна демонструє комплексний характер реалізації виховної функції у прийомних сім'ях. Провідним компонентом є високий рівень прийняття, що відображає теплу, емпатійну та підтримувальну взаємодію з дитиною. Його доповнює виражена емоційна включеність за шкалою «Симбіоз», яка свідчить про підвищену чутливість до потреб дитини та компенсаторну опіку, характерну для сімей, що приймають дітей із досвідом травматизації. Поряд із цим зафіксовано помірно високі та високі значення за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація», що вказують на чітку структурованість, потребу у стабільних правилах і прагнення до передбачуваності – важливий захисний механізм для дітей, які раніше

перебували в умовах нестачі безпеки чи хаотичного виховання. Показники за шкалою «Маленький невдаха» підкреслюють обережність батьків, схильність до занижених очікувань та надмірної делікатності у ставленні до дитини, що відображає спробу врахувати її попередній досвід втрат, затримок розвитку або емоційних труднощів. Значення за шкалою «Соціально бажана поведінка» свідчать про прагнення батьків демонструвати соціально схвалювану модель взаємодії, що є типовим для прийомних сімей, які перебувають у полі уваги соціальних служб.

Отже, представлений інтегральний аналіз фактично відображає різні **рівні реалізації виховної функції** – рівні емоційного прийняття, контролю, симбіотичної включеності, виховних очікувань та соціально бажаної самопрезентації. Саме така структурна інтерпретація є коректною у межах методики Варги–Століна, адже вона вимірює не абстрактні “високий–середній–низький” рівні, а інтенсивність і взаємодію ключових шкал, що й становить зміст рівневої оцінки батьківського ставлення.

У цьому контексті завдання дослідження, яке передбачало оцінку рівнів реалізації виховної функції у прийомній сім’ї, є виконаним, оскільки рівні були визначені через цілісний структурний профіль взаємодії батьків із дитиною, що відповідає сучасним науковим підходам до діагностики сімейної взаємодії та є методологічно обґрунтованим у межах обраного інструментарію.

Особливості емоційної взаємодії (адаптація за методикою Є. Потапчука)

(Додаток В.)

Наступним етапом емпіричного дослідження стала поглиблена оцінка структури емоційних стосунків у діаді «батьки – дитина». Для цього було використано адаптовану методичку, що дозволяє диференціювати взаємодію за трьома змістовими блоками: чуттєвість (емпатія), емоційне прийняття та

поведінкові прояви. Розподіл прийомних батьків за рівнями сформованості компонентів емоційної взаємодії представлено в Таблиці 2.3.

Блок методики	Високий рівень (гармонійний)	Середній рівень (ситуативний)	Низький рівень (проблемний)
I. Блок чуттєвості	16 осіб (38,1%)	18 осіб (42,9%)	8 осіб (19,0%)
II. Блок емоційного прийняття	27 осіб (64,3%)	11 осіб (26,2%)	4 особи (9,5%)
III. Блок поведінкових проявів	9 осіб (21,4%)	19 осіб (45,2%)	14 осіб (33,3%)

Таблиця 2.3. Рівні сформованості компонентів емоційної взаємодії у прийомних сім'ях (n=42)

Аналіз **Блоку емоційного прийняття** (Рис. 2.9) засвідчив, що цей компонент є найбільш ресурсною ланкою у досліджуваних сім'ях. Абсолютна більшість батьків (**64,3%**) продемонстрували високий рівень прийняття. Це означає, що батьки декларують безумовну любов до дитини, отримують задоволення від спілкування з нею та формують позитивний загальний емоційний фон у родині. Лише **9,5%** респондентів мають низькі показники, що може свідчити про емоційне вигорання або кризу адаптації.

Рис. 2.9. Рівні емоційного прийняття

Ці дані корелюють із результатами методики Варги-Століна (шкала «Прийняття»), підтверджуючи, що мотивація батьків базується на теплих почуттях.

Дещо інша картина спостерігається при аналізі **Блоку чуттєвості** (Рис. 2.10). Хоча частка батьків із високим рівнем емпатії є значною (38,1%), домінуючим є середній рівень (42,9%), а майже п'ята частина вибірки (19,0%) має труднощі в цій сфері.

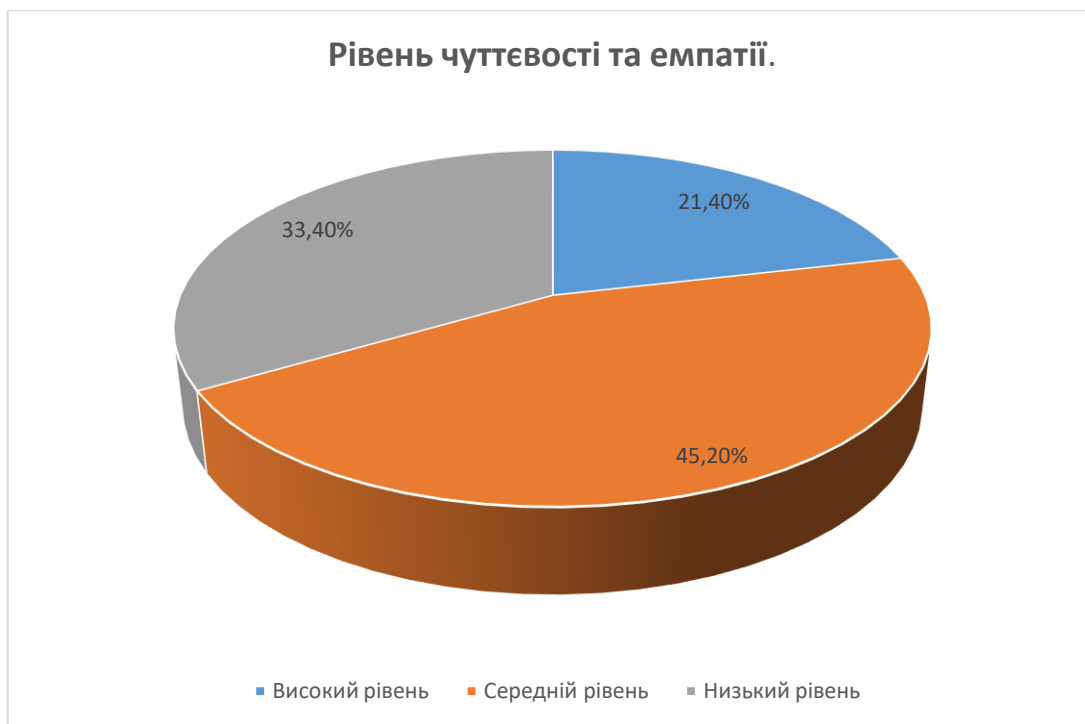

Рис. 2.10. Рівні чуттєвості та емпатії

Детальний аналіз шкал усередині блоку виявив специфічний дисбаланс: батьки часто мають високі бали за «Здатність до співпереживання», але знижені – за «Розуміння причин стану». Це вказує на те, що батьки емоційно реагують на стрес дитини, але не завжди можуть когнітивно опрацювати його причини, особливо коли йдеться про прояви наслідків ранньої травматизації дитини (агресія як захист, замкнутість як страх).

Найбільш проблемною зоною виявився **Блок поведінкових проявів** (Рис. 2.11). Тут зафіксовано найменшу кількість батьків із високим рівнем компетенцій – лише 21,4%. Натомість третина вибірки (33,4%) демонструє низький рівень, що є тривожним показником.

Низькі бали за шкалами «Узгодження дій» та «Вміння впливати на стан дитини» свідчать про дефіцит практичних виховних інструментів. Батьки, маючи любов і бажання допомогти (високе Прийняття), у реальних кризових ситуаціях часто діють хаотично, не можуть домовитися з дитиною або ефективно стабілізувати її емоційний стан. Це явище можна охарактеризувати як «педагогічну розгубленість» перед обличчям складної поведінки прийомної дитини.

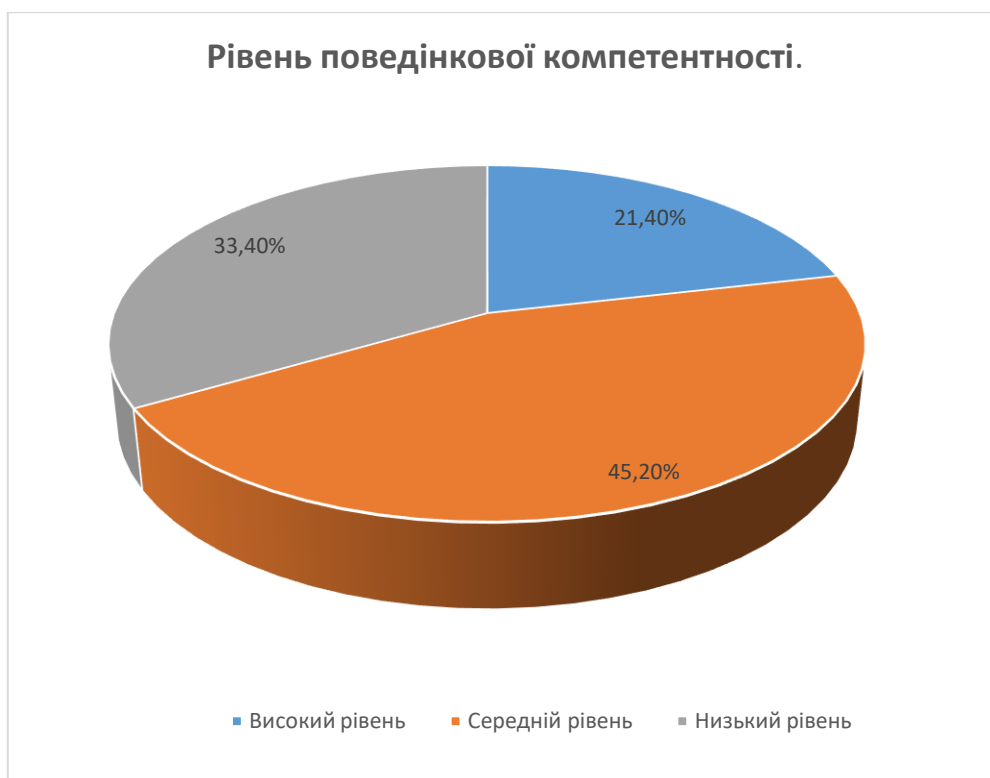

Рис. 2.11. Рівні поведінкової компетентності

Узагальнення отриманих результатів дозволяє констатувати наявність специфічного дисонансу в реалізації виховної функції. При високому рівні емоційного прийняття та мотивації батьків (що виступає потужним ресурсом), спостерігається виразний дефіцит інструментальних навичок поведінкової регуляції. Це визначає пріоритетний вектор подальшої психокорекційної роботи: акцент має бути зміщено з формування емоційної прив'язаності (яка вже є сформованою) на розвиток «операційної компетентності» – навчання батьків конкретним алгоритмам дій та копінг-стратегіям у кризових ситуаціях.

Стиль сімейного виховання та батьківські установки (за методикою АСВ)

(Додаток Г)

З метою деталізації конкретних виховних стратегій та виявлення глибинних причин їх формування було застосовано методику «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс). Цей інструмент дозволив виявити не лише поведінкові патерни батьків, а й специфічні для прийомних сімей дисфункціональні механізми взаємодії.

Розподіл прийомних сімей за домінуючими типами виховання наочно представлено на Рисунку 2.12.

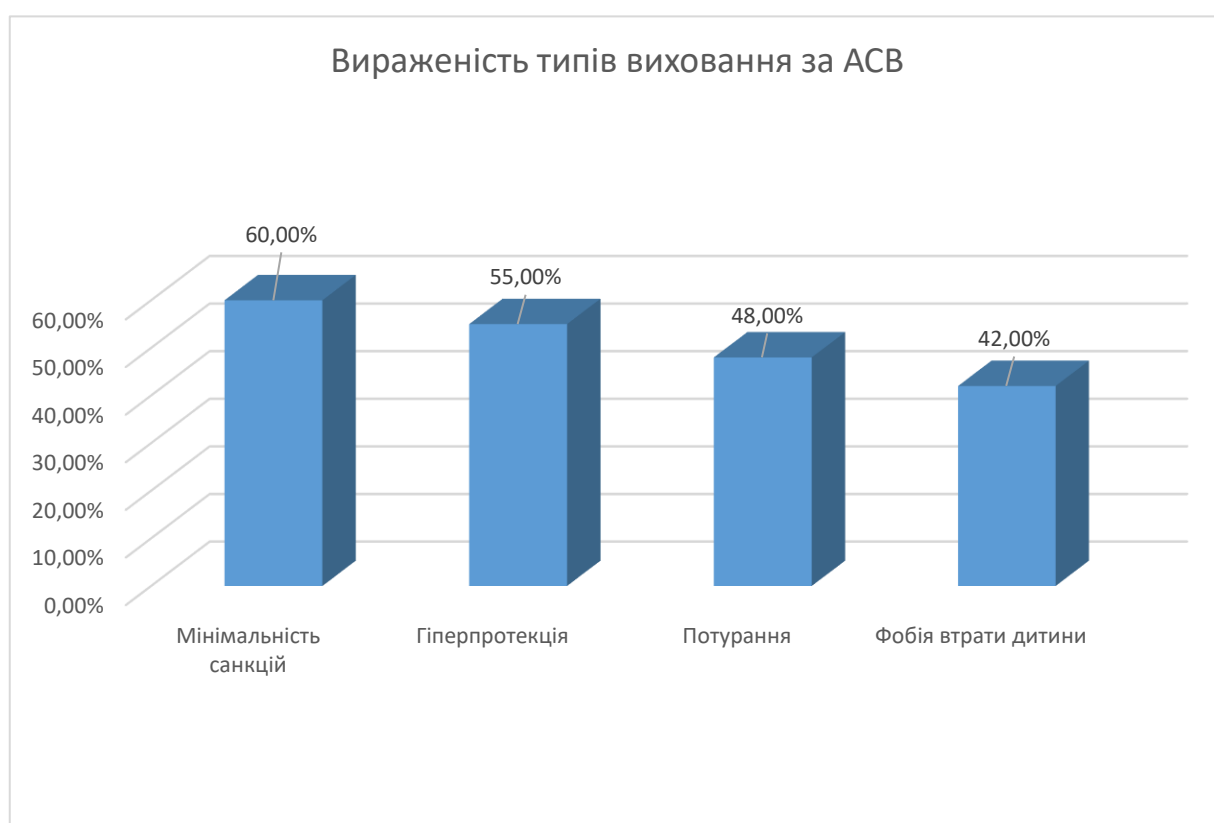

Рис. 2.12. Розподіл прийомних сімей за домінуючими типами виховання

Детальний аналіз отриманих емпіричних даних, здійснений у порядку спадання частоти прояву показників, дозволяє виокремити чотири ключові тенденції:

1. Відмова від покарань як прояв травма-фокусованого підходу. Найбільш вираженою особливістю виховання у досліджуваних сім'ях є мінімальність санкцій, зафіксована у 60% респондентів. Прийомні батьки свідомо уникають суворих покарань, надаючи перевагу методам переконання

та заохочення. Цей результат чітко корелює з сучасними нейробіологічними підходами до виховання травмованих дітей. Perry [74] та van der Kolk [78] наголошують, що для дитини, яка пережила насильство чи зневагу, будь-яке жорстке покарання є ретравматизацією, що викликає реакцію «бий або біжи» замість усвідомлення провини. Отримані нами дані свідчать про те, що прийомні батьки інтуїтивно або свідомо обирають щадні методи впливу, намагаючись створити безпечне середовище, про важливість якого пише Федоренко [58].

2. Феномен «компенсаторної гіперпротекції». Другою за поширеністю тенденцією (55% сімей) є високий рівень гіперпротекції. Батьки прагнуть приділяти дитині максимум часу, сил та уваги, а її виховання стає центральною віссю життя родини. У класичній психології це часто розглядається як обмежувальний фактор, проте в контексті заміщувального батьківства така стратегія має інше підґрунтя. Як зазначає Бевз [4], прийомні батьки часто підсвідомо намагаються «компенсувати» дитині роки, проведені без любові та піклування в інтернатному закладі. Гайдай [10] вказує, що на етапі адаптації така посилена увага є необхідною умовою для формування почуття захищеності. Проте існує ризик, що з часом це переросте у фіксацію залежності дитини та гальмування її автономії.

3. Стратегія «емоційного підкупу» через потурання. Майже половина респондентів (48%) демонструють високі показники за шкалою потурання, що проявляється у прагненні до максимального задоволення потреб дитини та звільнення її від домашніх обов'язків. Мірошниченко [35] пов'язує це з порушеннями прив'язаності: діти-сироти часто маніпулюють дорослими або вимагають матеріальних підтверджень любові, а батьки, боячись втратити хиткий контакт, йдуть на поступки. Крім того, згідно з дослідженнями Кузьменко [24], діти з досвідом інституціалізації часто мають несформовані навички самообслуговування, тому батькам психологічно легше зробити все

за дитину, ніж вимагати виконання обов'язків, що й фіксується методикою як потурання.

4. Висока тривожність батьків. Критично важливим показником, виявленим у 42% батьків, є високий бал за шкалою «Фобія втрати дитини». Це специфічний страх, що дитина може не прижитися, що «погані гени» виявляться сильнішими за виховання, або що соціальні служби можуть розірвати договір. Bowlby [60] у теорії прив'язаності описує цей стан як «тривожну прив'язаність», коли дорослий не впевнений у надійності зв'язку. У дослідженнях Столярчук [55] зазначається, що така батьківська невпевненість часто призводить до непослідовності у вимогах: батьки бояться наполягати на своєму, аби не спровокувати конфлікт і «втрату» любові дитини.

Таким чином, результати методики АСВ дозволяють кваліфікувати домінуючий стиль виховання у досліджуваних сім'ях як потураючий-гіперпротективний із відмовою від жорстких санкцій. Такий стиль є, з одного боку, ресурсною відповіддю на травматичний досвід дітей (забезпечення тепла і безпеки), але з іншого – містить ризики формування у дітей вивченої безпорадності та споживацького ставлення. Виявлена «фобія втрати дитини» вказує на потребу в психологічній роботі з батьківською тривожністю та формуванні впевненості у власній компетентності.

Якщо попередні методики дозволили оцінити ситуацію з боку батьків, то наступний етап дослідження був сфокусований на внутрішньому світі самих дітей.

Порівняльний аналіз психоемоційного стану біологічних та прийомних дітей (за результатами методики «Дім-Дерево-Людина») (Додаток Д.)

Для глибинної діагностики особистісної сфери, виявлення рівня тривожності, особливостей самосприйняття та відчуття психологічної безпеки було використано проєктивну методику «Дім-Дерево-Людина» (Дж. Бак). Якісний аналіз графічної продукції респондентів дозволив виявити специфічні

проективні патерни, що суттєво відрізняються у групах біологічних та прийомних дітей, відображаючи відмінності в їхньому соціальному досвіді та умовах раннього розвитку.

Психологічні особливості малюнків дітей контрольної групи (біологічні сім'ї)

Графічна діяльність дітей, що виховуються у біологічних сім'ях, характеризується структурною цілісністю, композиційною врівноваженістю та емоційною стабільністю.

- **Символ «Дім»:** У малюнках цієї групи домінують образи з чіткими межами та архітектурною повнотою. Наявність відкритих дверей, великих вікон, димарів, а також використання теплої колірної гами інтерпретується як сформоване почуття базової безпеки, відкритість до комунікації та сприйняття сім'ї як надійного ресурсу. Навіть у роботах підлітків, де спостерігається певна вікова дистанційованість, дім залишається символом стабільності.

- **Символ «Дерево»:** Зображення дерев відрізняються життєздатністю: наявність міцного стовбура та розгалуженої крони свідчить про достатній енергетичний потенціал. Відсутність коренів у малюнках дітей старшого підліткового віку в цій групі інтерпретується як нормативний прояв сепарації та пошуку власної ідентичності, а не як ознака травматичного розриву зв'язків.

- **Символ «Людина»:** Фігури зображуються пропорційними, з промальованими рисами обличчя та акцентами на позитивних емоціях (посмішка, деталізація одягу). Це вказує на адекватну самооцінку, прийняття власного фізичного «Я» та розвинену соціальну компетентність.

Узагальнення: Результати дітей контрольної групи демонструють картину онтогенетично сприятливого розвитку, що базується на надійній прив'язаності та відсутності глибинної тривоги.

Специфіка проєктивних проявів у дітей експериментальної групи (прийомні діти)

Аналіз малюнків дітей, які виховуються у прийомних сім'ях, виявив наявність симптомокомплексу тривожності, незахищеності та дефіцитарності емоційного розвитку.

- **Символ «Дім»:** Часто фіксуються деформації образу: відсутність симетрії, «сліпі» вікна (або їх повна відсутність), маленькі зачинені двері, відсутність лінії землі. Така символіка відображає досвід минулої небезпеки, потребу в захисті власних кордонів (феномен «дім-фортеця») та настороженість у контактах із зовнішнім світом.

- **Символ «Дерево»:** Проекції часто мають ознаки «травмованого Я»: тонкий стовбур (потреба в зовнішній опорі), хаотичне штрихування (висока тривожність), «дірки» в кроні або відсутність гілок. Відсутність коренів у малюнках дітей молодшого шкільного віку цієї групи вказує на незавершеність процесу «укорінення» в новій родині та дефіцит відчуття стабільності.

- **Символ «Людина»:** Фіксуються виражені диспропорції (надмірно велика голова як ознака інтелектуалізації тривоги або слабке тіло), спрощення форми до схематизму. Відсутність кистей рук або опори ніг свідчить про відчуття безпорадності та нездатність впливати на оточення. «Маскоподібність» обличчя або відсутність емоційних ознак вказує на дію захисних механізмів (ізоляція афекту).

Узагальнення: Малюнки дітей експериментальної групи відображають наслідки ранньої депривації та травматизації. Попри позитивну динаміку адаптації в нових сім'ях, у них зберігається висока потреба у підтвердженні безпеки та зовнішній регуляції емоційного стану.

Результати методики «Дім-Дерево-Людина» підтверджують, що діти з прийомних сімей, на відміну від своїх однолітків з біологічних родин, демонструють ознаки глибинної тривожності та незавершеної ідентифікації. Їхній психоемоційний стан характеризується поєднанням гострої потреби в близькості зі страхом відторгнення, що актуалізує необхідність створення у

прийомній сім'ї особливого терапевтичного середовища з чіткими межами та безумовним прийняттям.

Зіставлення емпіричних даних дозволяє виділити ключові диференціальні ознаки психоемоційного стану досліджуваних груп (Таблиця 4).

Критерій аналізу	Контрольна група (біологічні діти)	Експериментальна група (прийомні діти)
Емоційний фон	Стабільний, врівноважений, переважно позитивний.	Напружений, тривожний, емоційно лабільний.
Сприйняття світу («Дім»)	Світ як безпечний та відкритий простір.	Світ як непередбачуваний або потенційно загрозливий простір.
Самооцінка («Людина»)	Адекватна, диференційована.	Нестійка, занижена або компенсаторна.
Внутрішні ресурси («Дерево»)	Опора на себе та сім'ю, висока вітальність.	Опора на зовнішнього дорослого, ознаки емоційного виснаження.
Графічні ознаки	Плавні лінії, гармонійна композиція, яскраві кольори.	Штрихування, сильний натиск, спрощення форм, бідна палітра.

Таблиця 2.4. Порівняльна характеристика проєктивних показників контрольної та експериментальної груп

Якщо проєктивна методика «Дім-Дерево-Людина» дозволила проаналізувати глибинні особистісні переживання та рівень тривожності дітей, то для розуміння того, як саме дитина вбудовує себе в систему міжособистісних стосунків, було застосовано інший діагностичний інструмент. Адаптація дитини у прийомній сім'ї – це насамперед процес формування нових емоційних зв'язків, тому важливо було побачити структуру сім'ї саме «очима дитини»: кого вона вважає своїм, на якій дистанції розміщує батьків та яке місце відводить собі. З цією метою було використано методику **«Сімейна соціограма»**. (Додаток Е)

Особливістю застосування методики у даному дослідженні стала модифікація процедури: дитині пропонувалося самостійно моделювати сімейний простір на чистому аркуші, починаючи від зображення власного «Я». Такий підхід дозволив визначити не формальний склад сім'ї, а суб'єктивну значущість кожного члена родини та реальну емоційну дистанцію до нього.

Аналіз отриманих соціограм дозволив виявити суттєві відмінності у сприйнятті сімейного простору дітьми контрольної та експериментальної груп.

1. Особливості сімейної ідентифікації дітей контрольної групи (біологічні сім'ї)

Малюнки дітей, які виховуються у біологічних сім'ях, характеризуються структурною цілісністю, стабільністю та чіткістю кордонів.

- **Склад та ієрархія:** у абсолютній більшості випадків діти зображували повний склад нуклеарної сім'ї. Батьки зазвичай розташовувалися у верхній частині аркуша або в центрі, що, згідно зі структурною теорією Мінухіна [73], відображає здорову сімейну ієрархію, де батьківська підсистема виконує керівну та опорну функцію.

- **Позиція «Я»:** Фігура дитини переважно розміщувалася у безпосередній близькості до батьків або між ними, але без злиття кордонів. Це вказує на сформовану надійну прив'язаність та відчуття своєї приналежності до родинної системи.

- **Соціальне оточення:** Характерним для цієї групи є включення у соціограму широкого кола осіб – друзів, розширеної родини (бабусі, дідусі), що свідчить про високий рівень соціальної компетентності та довіри до світу.

2. Специфіка сприйняття сім'ї дітьми експериментальної групи (прийомні сім'ї)

Соціограми прийомних дітей демонструють більш складну, часто фрагментарну картину, що відображає незавершеність процесу адаптації та пошуку безпечної ніші в новій системі.

- **Феномен «вибіркової близькості»:** На відміну від біологічних дітей, прийомні діти часто демонструють полярні реакції: або розміщення себе на значній дистанції від батьків (страх близькості), або, навпаки, симбіотичне злиття з фігурою матері. Манойленко [33] інтерпретує це як специфічний механізм формування контакту, де дитина спочатку «приєднується» до найбільш безпечного дорослого, використовуючи його як єдине джерело ресурсу, і лише згодом розширює коло довіри на інших членів родини.
- **Деформація рольової структури:** У частині малюнків (зокрема у хлопчиків) фіксується порушення ієрархії: лінійне розташування всіх членів сім'ї в один ряд або хаотичність, де фігура «Я» може бути непропорційно малою («Я – незначущий»). Це корелює з даними Кузьменко [24], яка вказує, що досвід інституційного виховання часто деформує уявлення дитини про соціальні ролі та власну цінність, що ускладнює розуміння сімейної субординації.

3. Феномен «адаптивної переорієнтації» у підсистемі дітей

Особливої уваги заслуговує виявлений у ході дослідження специфічний патерн взаємодії між дітьми в одній із прийомних сімей. Зафіксовано випадок, коли молодша прийомна дитина на соціограмі дистанціюється від своєї біологічної сестри (яка також виховується в цій сім'ї), натомість розміщуючи себе поруч із біологічними дітьми нових батьків.

Така конфігурація може свідчити про дію механізму «адаптивної ідентифікації»:

- **Пошук успішної моделі:** Біологічні діти батьків-вихователів сприймаються прийомною дитиною як носії норм і правил цієї сім'ї, як ті, хто «вміє бути тут своїм». Тому дитина несвідомо прагне наблизитися до них, щоб скопіювати успішну модель поведінки.
- **Конкуренція за ресурс:** Водночас кровна сестра може сприйматися як конкурент, що нагадує про минулий (можливо, травматичний) досвід.

Дистанціювання в даному випадку є спробою розірвати зв'язок із минулим та повністю інтегруватися в нову, благополучну систему.

Узагальнення результатів

Порівняльний аналіз структурно-рольової організації сім'ї представлено в Таблиці 2.5.

Параметр аналізу	Контрольна група (біологічні діти)	Експериментальна група (прийомні діти)
Структура сім'ї	Цілісна, стабільна, ієрархічна (батьки зверху/в центрі).	Фрагментарна, часто лінійна або хаотична.
Позиція «Я»	Включена, стабільна, поруч із батьками.	Периферійна, ізольована або симбіотично злита.
Емоційні зв'язки	Багатовекторні, стійкі, розподілені.	Вибіркові, фокусовані на одній фігурі (частіше матері або авторитетному сиблінгу)
Соціальне оточення	Широке коло (друзі, родичі).	Звужене коло (тільки "свої", фокус на безпеці).

Таблиця 2.5. Порівняльна характеристика параметрів сімейної соціограми

Результати методики «Сімейна соціограма» підтверджують, що процес входження дитини в прийомну сім'ю є складним психологічним завданням реконструкції світу. Якщо для біологічних дітей сім'я є безумовною даністю і стабільним тилом, то для прийомних дітей вона виступає об'єктом постійного внутрішнього "будівництва". Вони все ще шукають відповідь на питання «Хто я в цій системі?», демонструючи потребу в постійному підтвердженні своєї приналежності. Це узгоджується з тезою Гайдай [10] про те, що соціально-психологічна адаптація у заміщувальній сім'ї потребує тривалого часу для трансформації "чужого" простору в "свій".

2.3. Напрями психологічної підтримки прийомних батьків та оптимізації виховної функції

На основі теоретичного аналізу проблеми та результатів проведеного емпіричного дослідження, які засвідчили наявність у прийомних сімей труднощів у реалізації виховної функції (зокрема, підвищеної тривожності батьків, схильності до гіперопіки та труднощів у встановленні емоційного контакту з дітьми), нами було сформовано систему психологічної підтримки.

Метою запропонованої підтримки є підвищення виховної компетентності батьків, покращення якості дитячо-батьківських стосунків і створення стабільного емоційного середовища для розвитку дитини.

Система включає три ключові блоки роботи:

1. **Когнітивний блок** – формування знань про психологічні особливості дітей з досвідом втрати та депривації.
2. **Емоційний блок** – стабілізація психоемоційного стану батьків, розвиток емпатії та профілактика вигорання.
3. **Поведінковий блок** – навчання навичкам ефективної взаємодії та корекція дисгармонійних стилів виховання.

Реалізація цих блоків здійснюється через чотири основні напрями:

Напрямок 1. Психологічна просвіта та формування батьківської компетентності

Більшість труднощів у вихованні виникають через нерозуміння батьками специфіки розвитку дітей, які пережили втрату, травму чи мають інституційний досвід.

Завдання: формування реалістичних очікувань щодо дитини; роз'яснення механізмів формування прив'язаності, причин регресивної поведінки та емоційної депривації.

Форми роботи: лекції, міні-тренінги, групові семінари.

Техніки та інструменти:

- «Карта потреб дитини» – методика для розрізнення базових, емоційних та соціальних потреб дитини.
- *Освітні модулі*: «Стрес і поведінка», «Травматичні тригери».
- *Вправа «Профіль поведінкових тригерів»*: спільний аналіз ситуацій, які запускають проблемну поведінку, для розуміння її причин, а не лише наслідків.

Напрямок 2. Корекція дисгармонійних стилів виховання

Дослідження демонструють тенденцію батьків до двох крайнощів: надмірної поблажливості (через жалість) або жорсткого контролю (через страх). Обидва стилі перешкоджають формуванню безпечної прив'язаності.

Завдання: перехід до партнерського, авторитетного та емоційно-чутливого стилю виховання.

Основні техніки корекції:

- *Кейс-метод «Виховні дилеми»*: груповий аналіз типових складних ситуацій (істерика, брехня, замкнутість) та пошук альтернативних реакцій.
- *Техніка «Три кроки до співпраці»*: 1) назвати (валідувати) почуття дитини; 2) запропонувати вибір/альтернативу; 3) встановити межу без покарання.
- *Метод «Сімейний контракт» (для підлітків)*: письмове укладання домовленостей про права та обов'язки, що знижує рівень конфліктності та розвиває відповідальність.
- *Асертивні стратегії*: навчання вмінню говорити «ні» без агресії та висловлювати власні потреби (Я-повідомлення).

Напрямок 3. Гармонізація емоційного клімату та розвиток комунікації Це

ключовий компонент формування прив'язаності. Емоційна чутливість дорослого створює для дитини «базу безпеки».

Завдання: навчити батьків розпізнавати емоції дитини, надавати підтримку та вибудовувати довірливу комунікацію.

Техніки й практичні інструменти:

- *Активне слухання*: відпрацювання навичок перефразування, уточнення та емоційного віддзеркалення.
- *Техніка «Скринька емоцій»*: створення безпечного простору (реальної скриньки), куди члени родини можуть кидати записки або малюнки зі своїми переживаннями, які потім обговорюються у спокійній атмосфері.
- *Вправа «Сімейний герб»*: арт-терапевтична техніка для об'єднання родини, де всі члени сім'ї створюють спільний символ, що відображає їхні цінності та девіз.
- *Сімейні ритуали стабільності*: впровадження «вечірнього кола», спільного читання або практики «п'ять хвилин тепла» (обов'язковий позитивний емоційний контакт щодня).

Напрямок 4. Профілактика емоційного вигорання прийомних батьків

Хронічний стрес у батьків безпосередньо впливає на емоційну стабільність дитини та якість виховання. Тому підтримка ресурсності дорослих є необхідною умовою.

Завдання: відновлення психологічних ресурсів батьків, формування навичок саморегуляції.

Техніки:

- *Дихальні практики*: техніки «4–7–8», «Квадратне дихання» для швидкого зняття напруги.
- *Техніка «Стоп – перерва – повернення»*: алгоритм дій для батьків у моменти гострого стресу, щоб уникнути емоційного зриву на дитину.
- *Вправа «Мій ресурсний список»*: створення індивідуального переліку зі способів відновлення енергії.
- *Групи взаємодтримки «рівний – рівному»*: обмін досвідом та емоційна підтримка в колі інших прийомних батьків.

Комплексне впровадження зазначених напрямів дозволяє знизити рівень тривожності та емоційного напруження у батьків, скоригувати неефективні виховні стратегії, посилити емоційний контакт та створити

передбачуване, безпечне та ресурсне середовище для дитини. Це підтверджує гіпотезу дослідження та свідчить про доцільність системної психологічної підтримки прийомних сімей.

Висновки до розділу

Узагальнення результатів комплексного емпіричного дослідження дозволило виявити специфічні психологічні механізми реалізації виховної функції в умовах прийомної сім'ї, окреслити ресурсні зони та зони ризику у взаємодії батьків і дітей.

1. Специфіка батьківського ставлення та виховних стратегій.

Встановлено, що домінуючим стилем виховання у досліджуваних сім'ях є поєднання високого емоційного прийняття з посиленням контролем (гіперпротекцією) та симбіотичною прив'язаністю. Прийомні батьки схильні до «компенсаторної турботи», намагаючись захистити дитину від будь-яких стресів, що створює безпечне середовище, але несе ризик інфантилізації. Позитивною тенденцією є масова відмова батьків від жорстких санкцій, що відповідає сучасним підходам «дисципліни без драми», описаним Siegel та Bryson [77], де акцент робиться на емоційному зв'язку, а не на покаранні. Водночас виявлений в анкетуванні дефіцит навичок саморегуляції у батьків актуалізує потребу в програмах профілактики емоційного вигорання, на зразок тренінгів «Батьківство без стресу», розроблених Журавель та ін. [14], оскільки виснажений батьківський ресурс знижує якість виховного впливу.

2. Психоемоційний стан дітей та динаміка прив'язаності.

Порівняльний аналіз проєктивних методик засвідчив суттєві відмінності між групами. Якщо біологічні діти демонструють стабільне почуття безпеки, то у малюнках прийомних дітей домінують маркери тривожності та дефіциту опори («дерево без коріння»). Ці прояви корелюють із концепцією «розриву прив'язаності» (attachment disruption), яку описують Kobak та Madsen [69], і свідчать про те, що процес інтеграції травматичного досвіду ще триває. Однак

наявність позитивних символів у багатьох роботах вказує на дію механізмів резильєнтності (життєстійкості), які, згідно з Masten [72], дозволяють дитині відновлюватися навіть після тяжких депривацій за умови наявності хоча б одного стабільного дорослого. Також важливо враховувати емоційні порушення, про корекцію яких зазначає Лопухіна [29].

3. Структурно-рольова організація та сиблінгові стосунки.

Аналіз сімейних соціограм виявив складну архітектуру стосунків. Часто фіксується порушення ієрархії або вибіркова близькість. Особливої уваги заслуговує виявлений феномен «адаптивної переорієнтації» у підсистемі дітей, коли прийомна дитина конкурує з кровними сиблінгами, обираючи рольовими моделями біологічних дітей батьків-вихователів. Це підтверджує тези Бондаренко [7] про те, що сиблінгова підсистема (взаємодія старших і молодших дітей) відіграє критичну роль у соціалізації: старші або «статусніші» діти в сім'ї стають провідниками у світ правил. Корекція таких стосунків має спиратися на системні підходи до сімейної структури, обґрунтовані Minuchin [73], задля вибудовування чітких, але проникних кордонів між членами родини.

4. Комунікативний потенціал та перспективи розвитку. Попри виявлені труднощі, загальний прогноз функціонування досліджуваних сімей є сприятливим. Висока мотивація батьків створює підґрунтя для «посттравматичного зростання» всієї сімейної системи, що є особливо актуальним в умовах хронічного стресу війни, як зазначають Левицький та Потапчук [27]. Разом з тим, існує виражений запит на розвиток комунікативної компетентності. Як вказують Файбер та Кінг [56], саме вміння батьків правильно будувати діалог є інструментом, що трансформує конфлікт у співпрацю, чого часто бракує респондентам у кризових ситуаціях. Для покращення взаємодії доцільно використовувати практичні техніки, запропоновані Костенко та Курінною [18].

Отже, емпіричне дослідження показало, що виховна функція прийомної сім'ї реалізується в умовах високого емоційного напруження. Психологічний супровід таких родин має бути комплексним, як наголошує Максимова [31], і спрямованим не лише на дитину, а й на розширення поведінкового репертуару батьків – перехід від інтуїтивної гіперопіки до усвідомленої підтримки автономії дитини.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей реалізації виховної функції прийомною сім'єю. Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати такі висновки:

1. Проаналізовано психологічну сутність виховної функції сім'ї. Визначено, що вона є складною системою впливів, спрямованою на соціалізацію та розвиток особистості дитини. Встановлено, що ефективність виховної функції залежить не лише від педагогічних методів, а передусім від якості емоційно-комунікативної взаємодії, психологічного клімату в родині та здатності батьків задовольняти базові потреби дитини в любові та безпеці.
2. Охарактеризовано прийомну сім'ю як соціально-психологічний феномен. З'ясовано, що виховання в прийомній сім'ї має специфічні особливості, зумовлені відсутністю біологічного зв'язку та наявністю у дітей попереднього травматичного досвіду. Успішність функціонування такої сім'ї залежить від мотивації батьків, їхньої емоційної зрілості та готовності до тривалого процесу адаптації дитини.
3. Визначено особливості психоемоційного розвитку дітей у прийомних сім'ях. Показано, що діти, які зазнали депривації, часто мають порушення прив'язаності, підвищений рівень тривожності та низьку самооцінку. Це вимагає від прийомних батьків застосування специфічних виховних стратегій, орієнтованих на відновлення базової довіри до світу (травмо-інформоване виховання).
4. За результатами емпіричного дослідження виявлено специфіку реалізації виховної функції. Діагностика (за методиками АСВ, А. Варги та В. Століна) засвідчила, що значна частина прийомних батьків стикається з труднощами у виборі адекватного стилю виховання. Виявлено тенденцію до дисгармонійних типів виховання: *гіперпротекції* (надмірного

контролю через страх за дитину) або *потураючої гіпопротекції* (вседозволеності через жалість). Встановлено, що ці стилі часто є наслідком батьківської тривожності та недостатньої психологічної компетентності.

5. Оцінено соціально-психологічний клімат та стан дітей. За допомогою проєктивних методик («Дім-Дерево-Людина», «Сімейна соціограма») зафіксовано, що у сім'ях із дисгармонійними стилями виховання діти демонструють вищі показники тривожності, незахищеності та труднощі в емоційному контакті з дорослими. Натомість у сім'ях з демократичним стилем та високим рівнем прийняття процес адаптації дітей проходить успішніше.
6. Розроблено та обґрунтовано напрями психологічної підтримки прийомних батьків. Запропоновано комплексну систему роботи, що включає когнітивний (просвіта), емоційний (стабілізація стану батьків) та поведінковий (тренінг навичок) компоненти. Доведено, що підвищення ресурсності батьків та корекція їхніх виховних установок є необхідною умовою оптимізації виховного процесу.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що висунута гіпотеза знайшла своє підтвердження: ефективність реалізації виховної функції прийомною сім'єю безпосередньо залежить від своєчасної діагностики проблем у дитячо-батьківських стосунках та надання батькам системної психологічної підтримки, спрямованої на усвідомлення та корекцію власних виховних стратегій.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2010. – № 23. – С. 192–196.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка у схемах і таблицях : навч. посіб. – Київ: Логос, 2003. – 208 с.
3. Бевз Г. М. Дитина в прийомній сім'ї : нотатки психолога. – Київ: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 67 с.
4. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис. – Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – 21 с.
5. Бевз Г. М. Вимоги до програми підготовки претендентів на прийомне батьківство // Актуальні проблеми психології. – Київ: Міленіум, 2003. – Ч. 10. – С. 68–71.
6. Бевз Г. М., Кузьмінський В. О., Нескучаєва О. І. та ін. Прийомна сім'я : методика створення і соціального супроводу. – Київ: Центр стратегічної підтримки, 2005. – 132 с.
7. Бондаренко О. І. Старші та молодші діти у родині : Виховуємо друзів. – Харків: Основа, 2021. – 128 с.
8. Булатевич Н. П. Пренатальна психологія та психологія батьківства : метод. рекомендації. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. – 40 с.
9. Воронова С. В. Робота з батьками : теорія та практика. – Одеса: Астропринт, 2015.
10. Гайдай Л. Соціально-психологічні фактори розвитку дитини в умовах заміщувальної сім'ї // Соціальна психологія. – 2020. – № 2. – С. 41–48.
11. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 144 с.
12. Гресь А. Як пригорнути кактус? : Книга для батьків, які хочуть зрозуміти своїх підлітків. – Харків: Основа, 2017. – 201 с.

13. Даценко А. В. Теоретичні аспекти соціально-педагогічної роботи з формування усвідомленого батьківства // Вісник студентського наукового товариства (упор.: І. Братусь та ін.). – Ніжин, 2018. – Вип. 20.
14. Журавель Т., Мельник Л., Романюк Г. та ін. Батьківство без стресу : тренінгова програма (матеріали). – Київ: UNICEF-supported materials, 2022. – URL: <https://www.unicef.org/ukraine/>
15. Козловська Л. В. Особистості подолання подружжям психологічних труднощів при невдалій реалізації репродуктивної функції: практичні рекомендації. – Хмельницький: PolyLux (ФОП Горенюк Ю. І.), 2025. – 50 с.
16. Кириченко О. В. Батьківство як соціально-психологічний феномен // Соціально-гуманітарний вісник. – 2018. – Вип. 23. – С. 58–62.
17. Корман О. (ред.) Сімейні відносини та батьківство : навч. посіб. для студ. ВНЗ. – Київ: Вид. дім «Персонал», 2014. – 184 с.
18. Костенко Т., Курінна В. Психологічний рюкзачок : збірник технік та ігор. – Київ: ГО «ДОККУ», 2023. – 32 с.
19. Котлова Л. О., Саух І. Д. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2019. – Вип. 1. – С. 223–228.
20. Кравець В. П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття : моногр. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. – 584 с.
21. Кравець В. П., Кравець С. В. Підготовка учнівської молоді до усвідомленого батьківства в зарубіжній педагогіці та закладах освіти // Topical Issues of the Development of Modern Science. – Sofia: ACCENT, 2020. – С. 111–121.
22. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей : метод. рек. – Київ: Держсоцслужба, 2005. – 100 с.

23. Красін С. А. Усвідомлене батьківство: сутність, ознаки, структура та зміст // Педагогіка формування творчої особистості. – 2017. – Вип. 55. – С. 215–221.
24. Кузьменко Г. Особливості поведінки дітей з досвідом інституційного виховання // Вісник психології. – 2019. – № 34. – С. 66–72.
25. Кучманіч І. М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2019. – 192 с.
26. Лактіонова Г. М. (упоряд.) Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини : метод. рек. для тренера. – Київ: Науковий світ, 2002. – 51 с.
27. Левицький Н., Потапчук Є. Посттравматичне зростання членів сім'ї в умовах війни: теоретико-методологічний аналіз // Psychology Travelogs. – 2024. – № 2. – С. 184–196. – URL: <https://pt.khmnu.edu.ua>
28. Лисенко Л. М. Психологічні чинники задоволеності стосунками в подружніх парах // Теорія і практика сучасної психології. – 2018. – № 5. – С. 73–77.
29. Лопухіна Є. Емоційні порушення у дітей і шляхи сімейної корекції. – Київ: Видавничий дім «Слово», 2018. – 144 с.
30. Магдисюк Л. І. Особливості шлюбно-сімейних стосунків у залежності від подружнього стажу : діагностика та консультування : моногр. – Луцьк: Вежа-Друк, 2022. – 188 с.
31. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування. – Київ: Вид. дім «Персонал», 2011. – 240 с.
32. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. – Київ: Перун, 1996. – 464 с.
33. Манойленко О. Емоційний контакт між прийомними батьками та дитиною: психологічні механізми формування // Актуальні проблеми психології. – 2018. – № 15. – С. 132–140.

34. Марченко С. Емоційний розвиток дитини у взаємодії з дорослим // Педагогічний процес. – 2018. – № 3. – С. 74–79.
35. Мірошниченко О. Порушення прив'язаності у дітей-сиріт: теорія та практика // Психологія і суспільство. – 2016. – № 2. – С. 91–98.
36. Мороз О. М., Постоліук Г. І., Семигіна Т. В., Шипіленко О. С. Зберегти сім'ю : соціальна робота із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах. – Київ: ЕКМО, 2008. – 160 с.
37. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П. та ін. Психологія молодшої сім'ї : моногр. – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – 235 с.
38. Пилявець Н. І., Потапчук Є. М. Сучасні підходи до визначення поняття «когнітивний стиль особистості» // Габітус. – 2021. – № 26. – С. 117–121.
39. Поліщук В. М. (ред.) Психологія сім'ї : підручник. – Суми: Університетська книга, 2021. – 248 с.
40. Потапчук Є., Балуюкова А. І. Чинники міжособистісної сумісності майбутніх шлюбних партнерів // Габітус. – 2021. – № 24, т. 2. – С. 167–171.
41. Потапчук Є., Карпова Д. Є. Моделі поведінки подружжя в реалізації основних сімейних функцій // Габітус. – 2021. – № 21. – С. 268–274.
42. Потапчук Є., Качан І. О. Вплив сім'ї та сімейного виховання на формування «Я-концепції» у дітей підліткового віку // Габітус. – 2022. – № 42. – С. 84–89. – URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/42-2022/14.pdf>
43. Потапчук Є., Колесник О. Вплив засобів масової інформації на формування майбутнього сім'янина // Psychology Travelogs. – 2024. – № 3. – С. 29–36. – URL: <https://pt.khmnu.edu.ua>
44. Потапчук Є., Павелко А. Теоретичний аналіз кризи емоційної байдужості подружжя як психологічної проблеми // Psychology Travelogs. – 2023. – № 2. – С. 91–102. – URL: <https://pt.khmnu.edu.ua>
45. Потапчук Є., Потапчук Н. Психологічні ресурси родини в умовах війни // Psychology Travelogs. – 2024. – № 1. – С. 190–199. – URL: <https://pt.khmnu.edu.ua>

46. Потапчук Є., Серга О. О. Реалізація сім'єю з підлітками функції виховання як психологічна проблема // Габітус. – 2021. – № 21. – С. 183–187.
47. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. – Хмельницький: Polyfluxdesign&print, 2020. – 36 с.
48. Потапчук Є. М., Вовк А. І. Методичні основи тренінгово-розвивальної програми з підготовки до шлюбу: структура та зміст // Наукові перспективи. Серія «Психологія». – 2024. – № 11(53). – С. 1530–1542.
49. Практика взаємодії з батьками дітей з ООП в інклюзивному просторі: метод. посіб. – Лисичанськ: «ФОКСПРИНТ», 2021. – 80 с.
50. Програма «Right to Play» / LEGO Foundation. Play Opportunities for Wellness and Education Resource. – 2021.
51. Психологічні аспекти основ батьківства // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – 2015. – Вип. 5. – (електронна версія: http://pj.kherson.ua/file/2015/psychology_05/ukr/28.pdf)
52. Рибалко Л. П. Психологія особистості. – Київ: Либідь, 2000. – 256 с.
53. Сергеева Л. В. Психолого-педагогічні засади формування культури сімейного виховання. – Луганськ: Альма-матер, 2012. – 200 с.
54. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. – Київ: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
55. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.
56. Файбер Д., Кінг Дж. Як говорити так, щоб маленькі діти слухали. – Харків: Віват, 2022. – 432 с.
57. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. – Луцьк: Вежа-Друк, 2024. – 648 с.
58. Федоренко Р. П. Психологія молодшої сім'ї і сімейна криза : моногр. – Луцьк: Вежа-Друк, 2007. – 168 с.
59. Ainsworth M. Patterns of Attachment. – Hillsdale: Erlbaum, 1978.

60. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1 : Attachment. – New York: Basic Books, 1969.
61. Cassidy J. Emotion and Attachment in Childhood // Child Development Perspectives. – 2016. – P. 73–79.
62. Cicchetti D. (ed.) Developmental Psychopathology. – Hoboken: Wiley, 2016.
63. Cicchetti D., Kaufman J. Effects of Maltreatment on School-Age Children's Social and Emotional Development // Developmental Psychology. – 1989. – P. 770–781.
64. Cicchetti D., Kim J. Internalizing and Externalizing Problems in Maltreated Children // Development and Psychopathology. – 2010. – P. 93–110.
65. Dozier M. Attachment and Biobehavioral Catch-Up Interventions // Current Opinion in Psychology. – 2016. – P. 111–117.
66. Fonagy P., Target M. Attachment and Reflective Functioning // Psychoanalytic Study of the Child. – 1997. – P. 201–232.
67. Kerns K. A., Brumariu L. E. Parent–Child Attachment and Internalizing Symptoms in Childhood // Development and Psychopathology. – 2016.
68. Klaus Evertz, Ludwig Janus, Rupert Linder (eds.) Handbook of Prenatal and Perinatal Psychology : Integrating Research and Practice. – Cham: Springer, 2021. – 805 p.
69. Kobak R., Madsen S. Attachment Disruption in Foster Care // Clinical Child Psychology and Psychiatry. – 2008. – P. 187–198.
70. Lebow J. L. Editorial : Family Research and the Practice of Family Therapy // Family Process. – 2016. – Vol. 55, № 1. – P. 3–6.
71. Leve L. Behavioral Adjustment in Foster Children // Child Development. – 2012. – P. 247–260.
72. Masten A. Ordinary Magic : Resilience in Development. – New York: Guilford Press, 2014. – 370 p.

73. Minuchin S. Families and Family Therapy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.ccp
74. Perry B. The Boy Who Was Raised as a Dog : And Other Stories from a Child Psychiatrist's Notebook. – New York: Basic Books, 2006.
75. Perry B., Szalavitz M. Born for Love : Why Empathy Is Essential. – New York: HarperCollins, 2010. – 368 p.
76. Shonkoff J., Phillips D. From Neurons to Neighborhoods : The Science of Early Childhood Development. – Washington: National Academy Press, 2000. – 612 p.
77. Siegel D. J., Bryson T. P. No-Drama Discipline : The Whole-Brain Way to Calm the Chaos and Nurture Your Child's Developing Mind. – New York: Bantam, 2014.
78. van der Kolk B. The Body Keeps the Score : Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. – New York: Viking, 2014.
79. van IJzendoorn M. Attachment in Institutionalized Children // Monographs of the Society for Research in Child Development. – 2011. – P. 3–45.
80. Vangelisti A. L. (ed.) Handbook of Family Communication. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 767 p.
81. Vangelisti A. L., Perlman D. (eds.) The Cambridge Handbook of Personal Relationships. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 891 p.